

OORLOG & RAMPSPOED

De Tachtigjarige Oorlog, die tegenwoordig terecht 'De Opstand' wordt genoemd, is van grote betekenis geweest voor de geschiedenis en ontwikkeling van Nederland. Ook Steenbergen en haar inwoners werden deze periode hard getroffen door achtereenvolgende gebeurtenissen. Het heeft de ontwikkeling van de stad en haar omgeving sterk bepaald. **FvE**

Slag bij Steenbergen in 1588, door Romeyn de Hooghe | © Rijksmuseum, Amsterdam

Brandstapel | gravure van Jan Luyken | © Rijksmuseum, Amsterdam

BEGIN 16DE EEUW werden de Nederlanden gevormd door een groot aantal staatjes en gewesten, elk met een eigen vorst aan het hoofd. Brabant had zijn hertog, Vlaanderen en Holland hun graaf, Luik zijn Prins-bisschop... enz. Elk van deze staatjes kende zijn eigen rechtsregels. Er was geen sprake van eenheid, zeker niet in juridisch en economisch opzicht. Dat was op zich geen probleem, want de meeste inwoners voelden alleen een band met de eigen stad- of streekgenoten. Hun wereld was klein, op loopafstand.

Door met name de Habsburgse familiepolitiek van strategische huwelijken ontstond uit al deze afzonderlijke gebieden een wereldrijk. Dit ging soms met bruto geweld gepaard. De macht over de Nederlandse gewesten, de beide Spaanse koninkrijken Aragon en Castilië en tevens de keizerlijke waardigheid van Duitsland kwam uiteindelijk in één hand, die van Karel V. Bij zijn aftreden in 1555 werden zijn functies verdeeld. In de Nederlanden en de Spaanse rijken volgde zijn zoon Philips II hem op. De rechten van het keizerschap droeg Karel V over aan zijn broer, de latere keizer Ferdinand I. Hiermee werden zowel Ka-

rels wereldrijk als het huis Habsburg gesplitst in een Spaanse en een Oostenrijkse tak.

Bijna honderd jaar daarvoor, in 1458, was Steenberg in het bezit gekomen van de familie Van Nassau, de heren van Breda. Steenberg was weliswaar een vrije heerlijkheid, maar toch volledig afhankelijk van deze machtige familie. Bij belangrijke inpolderingen en andere bestuurlijke zaken was hun goedkeuring vereist. Ook benoemden zij de belangrijkste ambtenaren in het gebied. Op hun beurt waren zij weer afhankelijk van hun heer, de Hertog van Brabant.

Toen Philips II zijn vader opvolgde deed hij dat als graaf van Holland, hertog van Brabant en nog vijftien andere afzonderlijke titels. De titel heer der Nederlanden bestond nog niet.

De Tachtigjarige Oorlog zou de relatie tussen Steenberg en Philips II en diens opvolgers een dramatische wending geven. Steenberg en de polders werden strijdgebied en bleven dit gedurende een lange periode. De stad werd meerdere malen veroverd en heroverd door beide strijdende partijen.

RELIGIE ALS SPLIJTZWAM: GROEIENDE ONVREDE

HET WAS DE GODSDIENSTPOLITIEK van zowel Karel V als van zijn zoon Philips II die leidde tot grote spanningen tussen de koning en de heren van de gewesten, tussen de gewesten, binnen de gewesten en zijn steden, en zelfs tussen de burgers van de steden onderling. De Tachtigjarige Oorlog droeg zo alle kenmerken van een burgeroorlog.

Hoe is het zover gekomen? In de middeleeuwse denkwereld was het onmogelijk dat verschillende kerkgenootschappen naast elkaar bestonden. Iedere afwijking van de katholieke leer werd niet alleen als ketterij gezien, maar ook als bedreiging van staat en maatschappij. De staat achtte het zijn plicht de eenheid van de rooms-katholieke kerk te beschermen. Eenheid van religie vormde een garantie tegen het uiteenvallen van de staat. Het was de taak van de vorst om dit te voorkomen.

De Steenbergse pastoor Jan van Glymes was vooral bezig met het tellen van zijn geld

Zowel Karel V als zijn zoon Philips II zagen het als een door God gegeven opdracht om de katholieke kerk tegen aanvallen te beschermen. Zij zagen protestanten, wederdopers en overige andersdenkenden als rebellen die streng moesten worden gestraft. De straf van de dood op de brandstapel diende tot afschrikwekkend voorbeeld.

De heftige vervolging veroorzaakte onrust in de Nederlanden, waar de leer van Luther en Calvijn op vruchtbare bodem viel. Er was in de 16de eeuw veel mis in de katholieke kerk.

Een van de grootste misstanden was de scheiding tussen het ambt (officium) en de daaraan verbonden inkomsten (beneficium) van de hogere geestelijken. Meer dan een derde van de pastoors vertoefde buiten de parochie, maar zij inden wel de aan de pastoorplaats verbonden inkomsten. De feitelijke zielzorg lieten zij uitoefenen door karig betaalde plaatsvervangers. Deze huurlingen waren nauwelijks geschoold, kwamen vaak niet verder dan het in de kerk opdreunen van weesgrootjes.

De Steenbergse pastoor Jan was vooral bezig met zijn inkomsten en nauwelijks met zijn parochianen.

In het statige herenhuis zat pastoor Jan van Glymes, zoon van Jan II van Glymes, heer van Bergen op Zoom, achter zijn schrijftafel om de abt van de Sint-Bernard abdij op de Schelde een boze brief te schrijven. Jan had tijdens het ochtendgebed in zijn huiskapel de rechtvaardiging gevonden om de abt te wijzen op de onjuistheid van zijn eis om een groter aandeel in de tienden van zijn parochie Steenberg. Al in het eerste jaar van zijn benoeming in 1457 was er een geschil ontstaan over de verdeling van de tienden tussen de heren en de pastoor. Pastoor Jan was in 1458 zelf met het voorstel gekomen om voor de nieuwe polders dezelfde verdeling te laten gelden als voor de stad, dus tweede voor de heren en een derde voor de pastoor. Dat leek iedereen een goed voorstel, ook de Paus was het daarmee eens. Maar in 1474 kwam daar ineens de abt van de Sint-Bernard abdij, die ook een deel van de tienden opeiste. De nieuwe polders bij Kruisland zouden gedeeltelijk behoren tot het grondgebied van de pastoor van Wouw. Deze had zodoende ook recht op een gedeelte van de tienden. Pastoor Jan had zich goed laten adviseren door zijn plaatsvervanger Merten Adriaanz, aan wie hij weer een deel van de pastorale tienden verpachtte. Zelf kwam hij niet vaak in zijn parochie Steenberg. Hij had het veel te druk. Hij had rechten gestudeerd en was raadshier van de hertog van Brabant en vicaris-generaal bij zijn broer Hendrik, de bisschop van Kamerijk. Daarnaast was hij ook landdeken van de stad Hilvarenbeek. Hij kon er goed van leven en had een prachtig huis laten bouwen in Brussel. Maar nu dreigde een deel van zijn inkomsten weg te vallen. De juiste grenzen van de nieuwe droogvallende en soms ingedijkte gebieden rondom Steenberg waren nog nooit precies vastgesteld en dus was het onduidelijk aan wie de tienden toekwamen.

Een eeuw later was er nauwelijks iets veranderd. In 1559 was de rooms-katholieke kerk in haar instellingen en leer nog grotendeels hetzelfde als in de middeleeuwen. Pogingen tot echte hervormingen hadden gefaald. De meeste gelovigen waren de kerk in hun eigen dorp of stad trouw. Zij waren in hun geloof en geloofsleer afhankelijk van de parochiegeestelijke, die zelf nauwelijks was onderricht. Maar in deze kerk waren ze gedoopt en deelden ze lief en leed. De ceremoniële uiterlijkheden verschaften enige ontspanning en vreugde in het harde bestaan.

Er werd genoten van de vele feestdagen en processies. Naast de zondagen waren er zo'n vijftig feestdagen. Eindelose processies met Sint Ontkommer voorop, maskerafes, mysteriespelen en dit alles werd begeleid door onverstaanbare gregoriaanse gezangen. De hele gemeenschap was erbij betrokken. Het schiep een band. Ondanks de gebrekkige kennis leefde er bij de gelovigen een sterk religieus gevoel.

Het kwam echter tot een kentering. Er leefde verzet tegen de rijkdom van de kerk en de uiterlijkheden van de traditionele geloofsbeleving. In 1517 ageerde Luther fel tegen de aflathandel van de Paus.

'De Roemsehen Hengelaer'. Paus Leo X en Maarten Luther | © Atlas Stolk, Rotterdam

Door bij te dragen in de kosten voor de bouw van de St. Pieter kon de gelovige kwijtschelding van zijn zonden verdienen

Door bij te dragen in de kosten van de bouw van een kerk, in dit geval de St-Pietersbasiliek, kon de gelovige kwijtschelding van straf voor zijn zonden verdienen. Men kocht de eeuwige zaligheid af met geld. Dit was weggelegd voor de rijken. Voor eenvoudige ambachtslieden en boerenknechten was dit lastiger, zo niet onmogelijk.

Bovenstaande spotprent toont Luther en zijn medestanders die het aanbod van de Paus, een aflaatdocument in ruil voor geld, afwijzen.

Naast Luther behoorde ook Calvijn tot de hervormers die steeds meer aanhangers kregen. De strenge straffen hadden veel van hun volgelingen in de eerste helft van de 16de eeuw verdreven naar het buitenland. Rond 1560 was er vanuit Noord-Frankrijk een nieuwe opkomst van het Calvinisme. De kritiek van Calvijn op de paus en zijn nadruk op de bijbel vonden een goede voedingsbodemp.

Op de toenemende kritiek op de katholieke kerk reageerde Philips II met een actieve vervolging van de ketteren: Lutheranen, Calvinisten, Doopsgezinden en andere hervormers.

Willem van Oranje, door Adriaen Thomas. Koy (ca. 1579) | © Rijksmuseum, Amsterdam

Beeldenstorm in Antwerpen 1566 | © Atlas Stolk, Rotterdam

DE OPSTAND BREEKT UIT

NIET ALLEEN HERVORMINGSGEZINDEN maar ook katholieken kwamen in verzet tegen de harde vervolgingen.

Naast een religieuze karakter kreeg het verzet tegen Philips II ook een politieke lading. Deze kwam in eerste instantie van de hogere adel in de Nederlanden. De belangrijkste onder hen waren Willem, Prins van Oranje, en de graven van Egmont en Horne. Door hun status als belangrijkste leenmannen met grote grondgebieden in veel gewesten, waren zij de eerst aangewezen om hun vorst terzijde te staan. In eerste instantie deden zij dit, maar daarvoor eisten zij meer invloed in het centrale bestuur. Het door Philips II gevoerde beleid, met name uniformering en verregaande eenvormigheid in de Nederlanden, tastte hun privileges en zelfstandigheid aan. Tevens verklaarden zij zich tegen de in hun ogen onmenselijke vervolging van de ketteren. De strenge straffen en de brandstapels brachten de openbare orde in gevaar. Philips II eiste van zijn hoge adel dat zij de openbare orde handhaafden. Deze adel kwam daardoor juist in de problemen. Het paste niet in het door hen gewenste beleid van gematigdheid en gewetensvrijheid. Oranje, Egmont en Horne gaven geen gehoor aan de oproep van Philips II en vroegen om ontslag. Veel lagere adel sloot zich bij hen aan.

Het dramatisch begin van escalatie is de Beeldenstorm in 1566. In Steenvoorde in het zuiden van West-Vlaanderen (nu Noord-Franrijk) riep predikant Sebastiaan Matte de toehoorders van zijn (verboden) hagenpreek op de beelden in het nabijgelegen Sint-Laurentiuskloos-

ter te vernielen. Aan de afgoderij van beelden moest een eind worden gemaakt. Aangevoerd door predikanten trokken stormers van dorp tot dorp en van stad tot stad. Ze vernielden wat ze onderweg aan beelden en schilderijen tegenkwamen. In hun gevolg bevonden zich oprechte gelovigen, maar ook werkloze armoedzaaiers. Er werd geplunderd en geroofd. Deze groepen trokken op naar het noorden. Nog geen veertien dagen later bereikten zij Breda. De vernielingen duurden twee dagen en nachten. Het was goed georganiseerd. De eerste dag werden de beelden in de Onze-Lieve-Vrouwekerk, nu Grote Kerk, kapotgeslagen, het sacramentshuis opengebroken en de hosties op de grond gegooid. De koorbanken van de Grote Kerk dragen hier nog steeds de sporen van. De dag daarop werd het klooster van Sint-Catharinadal bestormd en de gehele inventaris van de kapel vernield.

Bijna vijftien jaar later, 15 augustus 1580, op de voor Bergen op Zoom belangrijke katholieke feestdag Maria Hemelvaart, brak ook hier een beeldenstorm uit. Zowel het minnebroedersklooster als de kloosterkerk werden door soldaten en burgers geplunderd. Toen enkele maanden later een compagnie Franse soldaten de stad introk, ging het weer mis. Op 8 november brak de tweede beeldenstorm uit. Het garnizoen had een groot aandeel in de plunderingen. De soldaten hadden het vooral gemunt op de Sint-Gertrudiskerk. Beelden werden vernield, de grafkelder van de markiezen werd geplunderd en allerlei liturgische

Hertog van Alva, door Willem Key | © Rijksmuseum, Amsterdam

Margaretha van Parma wordt landvoogdes | © Rijksmuseum, Amsterdam

De Bloedraad | © Rijksmuseum, Amsterdam

gewaden en kostbaarheden werden geroofd. Er moet ongetwijfeld angst hebben geleefd in veel dorpen en steden of en wanneer zij aan de beurt zouden komen. Voor zover bekend zijn er in de kerken van Steenberg en Kruisland geen beelden vernield.

De beeldenstorm was een samenspel van factoren. Natuurlijk de misstanden in de kerk van Rome, het verzet tegen de harde vervolging van andersdenkenden, maar ook de armoedige omstandigheden van eenvoudige landarbeiders tegenover de rijkdom van geestelijkheid en adel. De oproep van de militante calvinistische leiders vond prima gehoor bij de lang onderdrukte volkssentimenten.

Philips II eiste dat tegen de beeldenstormers streng werd opgetreden. Hij stuurde de 'ijzeren' hertog van Alva als landvoogd naar Brussel. Om de daders te straffen richtte Alva een speciale rechtbank op: de Raad van Beroerte, in de volksmond 'de Bloedraad' geheten. Willem van Oranje vreesde voor zijn leven en vluchtte naar Duitsland. Alva nodigde de graven van Egmont en Horne uit voor een diner. Deze waren naïef en dachten dat hen niets zou kunnen gebeuren. Direct na aankomst werden ze opgepakt en schuldig bevonden aan hoogverraad. Ze werden op 5 juni 1568 in Brussel terechtgesteld en onthoofd. Dit was ook het lot van 1100 anderen die door de Raad van Beroerte schuldig waren bevonden aan ketterij. Dit alles ging niet aan Steenberg voorbij.

In 1572 gaf Alva de schout van Steenberg, Willem de Rovere, de opdracht om een aantal ketteren, dat zich in de stad zou ophouden, te arresteren. Door plakkaat aan de deuren van het stadhuis en de kerk werden de inwoners van Steenberg hiervan in kennis gesteld. De namen van de vervolgd zijn bekend, te weten Jan Janz. van Beverlo,

Meester Sacharias, chirurgijn, Lyntken, weduwe van Geerit van Andel, in leven secretaris van Steenberg, Andries Fredrick en diens zuster Truycken. Dat de weduwe van de voormalige secretaris van Steenberg tot de 'ketteren' behoorde, doet vermoeden dat er in Steenberg een actieve hervormingsgezinde groep was die zich bovendien durfde uit te spreken.

Het is niet bekend wat daarna met deze eerste protestanten in Steenberg is gebeurd. In één van de oudst bekende namenlijsten van Steenberg, het 'Ookier van taxatie' uit 1636, zijn hun namen niet opgenomen. Mogelijk zijn ze op tijd gevlucht en hebben ze zich op een veilige plaats gevestigd.

Alle goederen van de gevluchte Willem van Oranje werden verbeurdverklaard. Dit gold ook voor zijn rechten en titels als heer van Breda en Steenberg. Philips II eiggende zich beide functies toe en alle bezittingen werden Willem van Oranje afgenomen. Philips II was daarmee de wettige en directe heerser van dit gebied. In die rol is hij terug te vinden in het archief van Steenberg. Hij gaf in 1571 octrooi (toestemming) om de Nieuwe Heye te bedijken. In datzelfde jaar schonk hij de ingezetenen van Kruisland een som van 146 pond als tegemoetkoming in de kosten van de watersnood van Allerheiligen in 1570. Dit was nodig omdat de boeren halverwege de 16de eeuw enorm te lijden hadden van ernstige overstromingen met de Allerheiligenvloed als treurig dieptepunt.

Inmiddels bereikte de Opstand een nieuwe fase. In 1568 braken de eerste gevechten uit tussen de legers van Willem van Oranje en zijn broers en de Spaanse legers van de hertog van Alva. Bij Heiligerlee werd

een kleine overwinning op de troepen van Philips II gehaald. Kort daarna leed het leger van Willem van Oranje een nederlaag bij Jemmingen (nu Jemgum in Duitsland). De eerste jaren van de Tachtigjarige oorlog waren desastreus voor Willem van Oranje. Hij verloor in de strijd niet alleen zijn broer Adolf, maar ook nagenoeg zijn gehele vermogen. De eerste pogingen om het land aan de Spaanse overheersing te onttrekken liepen op niets uit. Het lokte wel een militaire reactie uit van Philips II en Alva.

De hertog van Alva berichtte in september 1568 aan de raad van Brabant dat hij om de onlusten te bedwingen een groot krijgsvolk bijeen had gebracht en dat de steden van Brabant het leger van voedsel moesten voorzien. Steenberg diende het leger van Alva graan en meel te leveren. Hiertegen bestond grote tegenzin, omdat men dit voedsel zelf hard nodig had. De inwoners liepen niet hard om aan het bevel te voldoen. Enige maanden na het bevel moest Schout de Rovere de inwoners sommeren om de aan eenieder opgegeven hoeveelheid direct naar het stadhuis te brengen. Met name in Kruisland maakte men bezwaar, maar de inwoners werden gedwongen hun bijdrage te leveren.

Vanaf het begin van de Tachtigjarige Oorlog waren de steden en dorpen rond Steenberg oorlogsgebied. Rondtrekkende troepen zorgden voor onrust en armoede. Zo streken in augustus 1570 de Spaanse ruitertroepen van kapitein Gonzalo Hernandes Montero in Steenberg en Kruisland neer. Zij moesten door de bevolking worden onderhouden. Kruisland moest daarvan de helft voor haar rekening nemen en dat was in hun ogen niet reëel. De schout benadrukte dat het zo in zijn opdracht stond. Mocht Kruisland blijven weigeren dan zou hij 'de sterke arm lenen

voor het geval parate executies nodig zijn tegen de onwilligen'. Het was duidelijk. Kreeg het leger niet wat ze vroeg, dan zou ze het nemen.

Na de nederlaag bij Jemmingen moest Willem van Oranje zich terugtrekken. Zijn geldmiddelen waren op. Maar het was nog belangrijker dat hij, tegen zijn verwachting in, geen steun had gekregen van de Nederlandse bevolking. Hij ontving bovendien geen financiële steun van rijke steden als Amsterdam, Dordrecht of Leiden. De zaak waarvoor Oranje streed werd in dit tijdsgewricht niet gezien als een zaak voor alle Nederlanders. Hij kreeg slechts steun van ballingen die voor Alva waren gevlucht. Zij hadden schepen en zwierven over de Noordzee en het IJsselmeer. Zij noemden zich de Watergeuzen.

De naam Geuzen ontstond in 1566. Een grote groep van de lagere adel had landvoogdes Margaretha van Parma verzocht om verzachting van de plakkaat tegen de kettervervolgelingen en het stopzetten van de Bloedraad. Zij verwachtten dat daarmee de rust in hun gewesten zou wederkeren. Bij het zien van de groep had een van de adviseurs tegen Margaretha gezegd dat ze zich geen zorgen hoefde te maken. Hij zou letterlijk gezegd hebben: "N'ayez pas peur, Madame, ce ne sont que des gueux". (Wees niet bang, mevrouw, het zijn slechts bedelaars).

De groep bannelingen heeft zichzelf daarna de erenaam Geuzen gegeven. In 1572 boekten zij het eerste succes voor de opstandelingen. Zij veroverden, bijna bij toeval, Den Briel. Veel steden kozen daarna, vrijwillig of gedwongen, hun kant. Dit was de kant van de Prins van Oranje. De Watergeuzen trokken van stad tot stad. Ze zongen daarbij strijdlieden en een van die liederen was het Wilhelmus

'Den Coninck van Hispangien
heb ick altijt gheert'

WILHELMUS

DE TEKST VAN ONS HUIDIGE VOLKSLIED dateert uit 1570. De herkomst van de tekst is niet met zekerheid bekend. Het Wilhelmus is een geuzenlied en de meeste teksten van geuzenliederen waren anoniem, omdat op het maken van opstandige liederen destijds de doodstraf stond. De tekst wordt vaak toegeschreven aan Filips van Marnix van Sint-Aldegonde, maar concrete bronnen hiervoor ontbreken.

De tekst van het lied is in de mond gelegd van Willem van Oranje, alsof hij die zelf uitgesproken heeft. De tekst weerspiegelt Willem van Oranjes tweestrijd inzake de opstand in de Nederlanden: enerzijds probeert hij als vertegenwoordiger van het staatsgezag trouw te zijn aan de Spaanse koning, anderzijds volgt hij zijn geweten dat hem voorschrijft in de eerste plaats God en het Nederlandse volk te dienen.

Deze tweestrijd komt duidelijk tot uiting in het eerste en zesde couplet. De coupletten die nu nog het meest gezongen worden.

Eerste couplet

*Wilhelmus van Nassouwe
Ben ick van Duytschen Bloedt,
Den Vaderland ghetrouwe
Blijf ick tot inden doet;
Een Prince van Orangien
Ben ick vry onverveert.
Den Coninck van Hispangien
Heb ick altijt gheert.*

Zesde couplet

*Mijn schilt ende betrouwen
Zijt ghy, O Godt, mijn Heer.
Op U soo wil ick bouwen,
Verlaet my nimmermeer;
Dat ick doch vroom mag blijven
U dienaar t'aller stond
Die tyranny verdrijven,
Die my mijn hert doorwondt.*

Het lied bestaat uit vijftien coupletten waarvan de eerste letters van de coupletten de naam Willem van Nassou vormden (de 'v' is Romeinse letter 'u'). Het lied behoort tot een van de oudste volksliederen ter wereld, maar is pas sinds 1932 ons officiële volkslied.

De optrekkende Watergeuzen zullen het zeker gezongen hebben toen ze richting Steenberg gingen.

Watergeuzen voor Steenberg, 1572 | © Martin Valkhoff

WATERGEUZEN OVERVALLEN STEENBERGEN

PINKSTEREN, 3 JUNI 1572

Claes Vierlingh, de secretaris van de Steenberggen, werd verschrkt wakker. Er werd hard op zijn deur gebonkt. 'Doe open! Vlugh!', werd er geroepen. Hij herkende de stem van de bode, Jan van Goerle. Zou zijn moeder, Emerentiana van Bruheze soms onwel geworden zijn? Ze hadden die avond samen nog een heerlijk wijntje gedronken in het huis van zijn vader, oud rentmeester Andries Vierlingh. Het gebonk werd luider. Snel trok hij een broek aan en deed de deur open. 'U moet direct meekomen naar de haven', riep de opgewonden bode. Hij was niet alleen. Jacob Fransens, de burgemeester, en Nicolaas Peck, de rentmeester, waren bij hem. 'De watergeuzen liggen met wel elf boten en zeker driehonderd soldaten in de haven voor de poort en ze willen naar binnen. Wat moeten we doen?', stamelde Jan. Samen liepen ze snel naar de Waterpoort, waar zich intussen al heel wat volk verzameld had. Schout Willem de Rovere was er ook al en hij was in overleg met de aanvoerder van de watergeuzen, een zekere Pieter van Hoorne. Die eiste, in naam van Oranje, dat de poort voor hen opgedaan moest worden. De schout had helemaal geen zin om op bevel van deze ongedisciplineerde kapitein de poort te openen. Hij realiseerde zich echter, dat hij met zijn kleine schutterij en enkele soldaten niet tegen deze overmacht was opgewassen. Watergeus Pieter van Hoorne beloofde dat ze niets kwaads in de zin hadden, maar dat ze de stad kwamen helpen tegen een mogelijke aanval van de Spanjaarden. Schout Willem de Rovere geloofde het verhaal niet. Hij had gehoord dat dit ruwe volkje het vooral gemunt had op priesters en monniken en op buit uit wis. In Den Briel hadden ze al enige geestelijken opgehangen en kerken

De notabelen van Steenberggen werden brutaal gegijzeld

Willem van der Marck, heer van Lumey, opperbevelhebber van de Watergeuzen bij de inname van Den Briel op 1 april 1572 | © Nationaal Archief

foto onder: Geuzenpenning, halve maan | © Rijksmuseum, Amsterdam

leeggeroofd en geplunderd. Willem gaf bode Jan opdracht om pastoor Govart Janz. en kapelaan Jan te waarschuwen en hen te adviseren om zo snel als mogelijk de stad te verlaten. 'Ik moet eerst met de anderen overleggen', riep de schout naar Pieter van Hoorne. Hij wilde zo nog wat tijd winnen. Het duurde de Watergeuzen allemaal te lang. Ze hadden vuurpijlen en tootsen bij zich en zouden de stad in brand schieten, als de poort niet gauw werd geopend. De schout gaf de sleutels aan de poortwachters en deze openden de poort. Claes Vierlingh liep snel terug naar het huis van zijn ouders. Hij was er niet gerust op en vertrouwde de watergeuzen niet.

De ongerustheid van Claes Vierlingh bleek terecht. Direct nadat de Watergeuzen in 1572 de stad in kwamen, waren alle mooie beloften vergeten en ze hielden flink huis.

De getuigenverklaringen van een achttal Steenberggenaren, die enkele jaren later door jonkheer Marcus van Steelant genoteerd werden, laten een beeld zien van geweld, chantage en afpersing.

Adreaan Baltius, timmerman, verklaarde dat hij gezien had dat enkele geuzen direct naar de Markt waren gelopen, om daar het huis van Nicolaas Peck binnen te gaan en hem samen met zijn vrouw gevangen namen. Melchior de Bonte voegde toe dat de geuzen het huis van Nicolaas Peck hadden leeggeroofd.

Bode Jan van Goerle, die de notabelen had verwittigd naar de haven te komen, vertelde dat hij persoonlijk had gezien, dat de Watergeuzen naar de Sint Jacobuskerk waren gegaan. Ze hadden de deur ingeslagen en al het zilverwerk uit de kerk meegenomen. Ook waren ze met ladders naar de 'commie', een stevig vergendelde bewaarplaats voor belangrijke stadsdocumenten, in de kerk geklommen en de stalen deur hiervan opengebroken. Brieven en privileges van de stad werden verscheurd en uit het venster geworpen.

Inname van Den Briel op 1 april 1572, getekend door Jan Luiken

Niet alleen Nicolaas Peck en zijn vrouw werden gevangengenomen, ook Willem de Rovere, Jan Nijs, Jacob Fransens, Claes Vierlingh, diens broer Jeronimus en zijn moeder Emerentiana van Bruheze. Zij werden geboeid naar herberg De Leeuw gebracht. Van daaruit zouden ze per schip naar Den Briel gaan.

De geuzen wisten wie ze als gijzelaars aan boord hadden. Het waren gegoede burgers voor wie ze heel wat losgeld konden eisen. Niet in het minst voor Nicolaas Peck, de rentmeester van de domeinen van Willem van Oranje, maar ook voor de moeder van Claes Vierlingh, Emerentiana van Bruheze. Zij kwam uit een voornaam Brabants geslacht van burgemeesters en magistraten.

De boot met krijgsgevangenen meerde aan in Ooltgensplaat. Daar werden Nicolaas Peck en zijn moeder vrijgelaten met de nadrukkelijke

opdracht om snel de rantsoenpenningen van de stad, te weten 1800 gulden, naar Den Briel te brengen. De moeder van Claes moest daarnaast 1000 gulden laten bezorgen, zo niet dan zouden haar zonen Claes en Jeronimus aan de ra worden opgeknoopt.

Naast deze voor die tijd enorme bedragen werden er ook nog enkele schepen vol tarwe naar Den Briel gezonden. Veertien dagen later werden de gijzelaars, nadat ze ook nog hun eigen verblijfskosten hadden betaald, vrijgelaten.

Kort na het vertrek van de Watergeuzen ontving Steenberggen een Spaans garnizoen van 180 manschappen onder leiding van kapitein Nicolas de Ferry. De gevluchte pastoor en zijn kapelaan konden weer naar de stad terugkeren en hielden een erediens vanwege hun veilige behoud.

SPAANS WERD WEER STAATS

ONDANKS DAT DE STADSKERN van Steenberghe hooguit een vijftigtal huizen telde, lag het ommuurde stadje voor beide oorlogvoerende partijen op een strategische plaats. Voor de Spanjaarden was het - vanuit het zuiden oprukkend - een doorgang naar het opstandige Holland (de huidige provincies Noord- en Zuid-Holland). En de Hollanders hadden er daarom het grootste belang bij de vesting in handen te hebben en te houden.

In de Spaanse garnizoenen werd frequent gewisseld van kapiteins en manschappen. De huursoldaten kwamen uit alle windstreken in West-Europa. Zo werd een groep uit Sicilië afgewisseld door een grote groep Duitsers. Deze laatste groep moet het bijzonder bont hebben gemaakt, want een klacht van het Steenbergse bestuur werd door Don

Luis de Zúñiga y Requesens, geschilderd door Francisco Jovar y Casanova | © Prado, Madrid

Luis de Requesens, de opvolger van de hertog van Alva, serieus genomen. Hij had de overste van de Duitse groep, de graaf van Everstein, persoonlijk opdracht gegeven erop toe te zien dat zijn soldaten zich niet langer misdroegen. Meerdere malen waren plunderende soldaten of stropenede lieden door de schout of zelfs de plaatselijke bevolking gevangengenomen.

Steenbergen had op last van een zekere Spaanse kapitein Capucimado de fortificatie van de stad verbeterd. Dit had het vermogen van 1000 ponden gekost. Requesens deed de belofte dat het geld terugbetaald zou worden. Het is niet bekend of dat ook werkelijk is gebeurd.

De Spaanse landvoogd Requesens ciste niet alleen veel betalingen van de stad voor het garnizoen, de zogenaamde legerlasten, maar verplichtte de burgers ook om soldaten in huis te nemen. Voor de kapiteins moest wijn gekocht worden. Ook kregen zij allerlei presentjes, opdat zij de zaken van de stad goed zouden behartigen. In 1575 eiste Requesens dat Steenberghe manschappen leverde voor het uitvoeren van werken op Duiveland. Waarschijnlijk was dit nodig vanwege het beleg van Zierikzee door troepen van de Spaanse bevelhebber Christóbal de Mondragón.

In 1577 rukte het Staatse leger van Willem van Oranje op richting Steenberghe. De Spaanse bezetters gaven zich zonder slag of stoot over. De Spaansgezinde geschiedschrijver Adrianus van Meerbeeck meldde dat de Spaanse troepen zich wel over moesten geven, omdat er helemaal geen 'buspoeder' (kruit) meer in de stad was. Hij schreef verder dat afgesproken was dat de soldaten met hun ingerolde vendel, wapens en bagage zouden mogen vertrekken. Maar de troepen van Willem van Oranje hielden hun belofte niet. Nog geen twee mijl buiten de stad zouden de Spaanse soldaten beroofd zijn van al hun kleding, goederen en wapens.

De Staatse 'bevrijders' van Steenberghe vorderden kort daarna het gasthuis. Ze bouwden dit om tot onderkomen van het garnizoen. De armenhuisjes werden hiermee kwartieren voor de soldaten.

Natuurlijk moesten de burgers van Steenberghe veel van de kosten van dit nieuwe garnizoen wederom voor hun rekening nemen. Konden zij het niet betalen, dan kwam men op een andere manier aan geld. Steenberghe moest ook meebetalen aan troepen die elders in West-Brabant gelegerd lagen, zoals in Gastel, de schans van Gastel, Oudenbosch en Roosendaal. Op 2 oktober schreef La Rue aan de burgemeesters van Steenberghe, dat zij hun belofte om geld te brengen niet gehouden had-

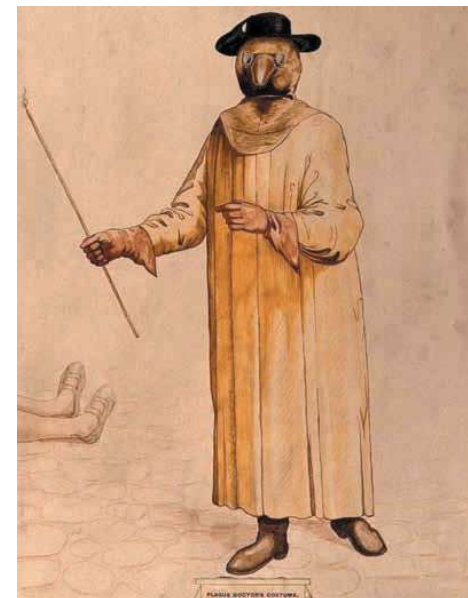
Titelpagina van het oorlogsverslag van historicus Adrianus van Meerbeeck

den. Hij zou een 'hoop soldaten zenden, zo zij niet terstond betaalden.' Enkele weken later bleek dat er nog steeds niet was betaald. Daarom nam een sergeant vijf paarden mee naar Holland om deze daar te verkopen. En mocht dat onvoldoende opleveren dan wist de legerleiding, bij monde van La Rue, wel waar de rest te krijgen was.

De stad en de dorpen leden enorm onder het krijgsgeweld. In een brief van de schout aan de Staten van Zeeland over het betalen van tol, deelde deze mede dat de stad er zeer op was achteruitgegaan. De handel was vervallen tot niets en veel bewoners waren vertrokken. Hij verzocht om vrijdom van tol. Dit is de stad ook verleend. In een brief aan Willem van Oranje verzochten de bewoners van Steenberghe om vrijstelling van belastingen, aangezien de stad was vervallen tot minder dan twintig huisgezinnen. Daarnaast deden zij het dringend verzoek om het garnizoen te bevelen geen overlast te bezorgen als de boeren de landerijen in de polders weer zouden gaan bebouwen.

Een tweede brief aan Willem van Oranje uit 1580 geeft schrijnend weer hoe het met de stad was gesteld.

Die van de wet en de inwoners van de 'arme bedorven stad van Steenberghe' geven aan de Prins van Oranje te kennen dat zij meermalen van hem onderstand hebben genoten in de vorm van graan en andere mondkost, maar dat nu de kapitein en gouverneur weigert met hen te delen. Op het ogenblik zijn er nog maar 17 of 18 huisgezinnen in de stad, die niet weten, waar en hoe aan voedsel te komen. Zij verzoeken, indien er mondkost naar de stad gezonden wordt, dat de kapitein gelast worde aan de inwoners een deel ervan te verkopen. Anders zullen de inwoners verplicht zijn de stad te verlaten. Vóór de innamen der stad waren er omtrent 200 huizen, nu zijn er nog maar 32, de

Een postdoctor in zijn 17^e eeuwse uitrusting | © Jean Joacques Mangot

andere zijn door het garnizoen afgebroken en vernield; ofschoon er rond de stad genoeg hout te vinden is. Aan de kapitein dient bevolen te worden, dat de soldaten voortaan geen huizen meer zullen afbreken.

Naast deze plunderingen en al het andere geweld werd de bevolking van Noord-Brabant in de tijd van de Tachtigjarige Oorlog getroffen door meerdere pestepidemieën. De komst van de verschillende legertroepen in de provincie, de slechte hygiëne onder de mensen en mislukte oogsten vergrootten de kans op besmetting.

Dat de pest deze jaren heerste, blijkt uit het oorlogsverslag van historicus Adrianus van Meerbeeck waarin hij melding maakt van een 'grote dierensterfte en de peste in het jaer 1582 in Brabant en Vlaanderen'. Hij vervolgt zijn relaas met: 'Men vont nauwelijck eenige menschen op de dorpen, daarom bleven de landen ongeboet, soo dat den honger daer door seer groot was.'

Een bevestiging dat de pest in dit gebied veel slachtoffers maakte was de aanstelling van een pestmeester in Bergen op Zoom. Broeder Gillis van Couwendal werd in 1583 opgeroepen om in Tholen (provincie Zeeland) besmette soldaten te verzorgen.

'Aan de kapitein dient bevolen te worden dat de soldaten voortaan geen huizen meer afbreken'

Verovering van Breda. Furie van Haultepenne in 1561 | © Rijksmuseum, Amsterdam

Veldslag tussen Antwerpen en Steenberghe voor Marcellus Bax met zijn kapiteinen in wos verwickeld | © Atlas Stolk, Rotterdam

1582: DE FURIE VAN HAULTEPENNE

IN 1578 VOLGDE ALEXANDER FARNESE, hertog van Parma, zijn vader Don Juan op als landvoogd van de Nederlanden. Hij was een zeer bekwaam veldheer en diplomaat. Onder zijn leiding kwamen grote delen van Vlaanderen en Brabant weer in handen van de Spaanse koning Philips II.

In 1581 zond landvoogd Parma Claudius van Berlaymont, heer van Haultepenne, naar Brabant. De stad Breda en ook het kasteel van Breda bleken nauwelijks te worden verdedigd. Een klein leger van Haultepenne kon het kasteel – door verraad – eenvoudig bezetten en zo de stad intrekken. In de stad ontstond een bloedig gevecht. Hoewel de stad zich overgaf, werd er geplunderd en vermoord. Er vielen meer dan vijfhonderd burgerslachtoffers. De slachting is de geschiedenis ingegaan als de 'Furie van Haultepenne'.

Breda was hiermee in Spaanse handen. Maar Parma wenste geheel Brabant te bezetten en dezelfde Haultepenne werd een jaar later naar Steenberghe gestuurd. In Steenberghe werd in die dagen hard gewerkt aan de nieuwe haven en de havendijken. De inwoners van Steenberghe en Kruisland kregen van Haultepenne, die in Breda verbleef, op 8 maart 1582 een akte van sauvegarde. Deze akte, die de reiziger zou moeten beschermen tegen rondtrekkende soldaten, werd tegen een fikse som geld verkregen. (Het origineel met zegel bevindt zich in het archief onder nr. 422).

De herovering van de stad door de Spaanse troepen van het regiment van Haultepenne was zeer bijzonder. Pier Bor, een beroemd geschiedschrijver uit die tijd, schreef er uitvoerig over in zijn boek *Oorsprong der Nederlandsche oorlogen*. Hij beweerde dat de Spaanse veldheer Parma Steenberghe op 15 augustus 1582 met 'listigheid' had ingenomen. Zo'n vijfhonderd soldaten hadden zich als boer verkleed en hebben 'seer wredelijk en tyrannelijk' de bewoners overvallen en onder bedreiging

al hun geld en bezittingen afgenomen. Oorlogsverslagen werden vanuit partijdig perspectief geschreven. Staatsgezinde schrijvers tekenden vaak een 'andere waarheid' op dan Spaansgezinde schrijvers.

De Spanjaarden hadden in Steenberghe een steunpunt gecreëerd voor de verdere herovering van het opstandige Holland. Zij hoopten ook dat zij de uitvallen van het Staatse leger vanuit Bergen op Zoom een halt toe konden roepen. De ritmeesters Paulus en Marcellus Bax, die vanuit Bergen op Zoom opereerden, hebben getracht Steenberghe te ontzetten. Zij lokten de Spanjaarden de stad uit door te doen alsof ze het vee rond de stad wilden wegdrijven. Een groep Spaanse ruiters wilde dit beletten, werd door de ruiters van Marcellus Bax in een hinderlaag gelokt en in de pan gehakt. Zeker vijftig Spaanse ruiters vonden de dood. Steenberghe kon echter niet worden ingenomen, omdat de poorten weer gesloten waren voordat de ruitertij van de gebroeders Bax de stad bereikte.

Het weer in handen hebben van de stad betekende dat Philips II de wettelijke heer van Steenberghe werd. Hij benoemde in die hoedanigheid nieuwe bestuurders. In een schrijven verklaart hij de lieden van Steenberghe weer in zijn genade aan te nemen. Hij maakte echter uitzondering voor: Cornelis Splinter, Willem de Rovere, Johan Lodewijx van Bedaff, Melchio Hubrechts de Bonte, Cornelis Jansens de Molenaer, Adriaan de Geus alias Timmermans, Marinus Cornelissen en Jan de Witte, die naar zijn mening 'de aanvoerders der ketters' waren. Deze personen waren bijna allemaal notabelen van de stad die waren aangesteld door Willem van Oranje of zijn opvolger Maurits. Zij hebben de stad ongetwijfeld direct verlaten. Acht jaar later, nadat de troepen van Maurits de stad heroverden, keerden zij waarschijnlijk weer terug.

Slag bij Steenberghe, 1583 | © Rijksmuseum, Amsterdam

DE SLAG BIJ STEENBERGEN

IN DE NEDERLANDSE GESCHIEDENISBOEKEN wordt nauwelijks melding gemaakt van deze slag. Bekend zijn de Slag bij Heiligerlee en de Slag bij Duinkerken, maar de Slag bij Steenberghe is in de vergetelheid geraakt. Dit geldt niet voor geschiedschrijvers uit de 16de en 17de eeuw. Zowel Pieter Bor als Adrianus van Meerbeeck, Emanuel van Meeteren en Famiarius Strada wijdden er vele pagina's aan. Ook was de slag het decor van een groot aantal mooie en kleurrijke prenten.

Het Spaanse leger onder aanvoering van Parma was vanuit het zuiden aan een geweldige opmars begonnen. Met meer dan 60.000 manschappen trok Parma in 1583 naar Brabant. Een deel van dit leger ging richting Steenberghe.

Eind 1582 kreeg Willem van Oranje steun vanuit Frankrijk en kwam er een grote Franse legermacht naar de Nederlanden. Begin 1583 hield een deel van dit Franse leger onder leiding van maarschalk Armand de Gontaut, baron van Biron (1524-1596) bijna geheel West-Brabant bezet. De hoofdmacht lag in Roosendaal en Wouwe. Maarschalk Biron vernam van zijn verkenners de verhalen over het enorme leger van Parma. Hij vreesde onder de voet gelopen te worden, raakte enigszins in paniek en besloot - laat in de avond van de 16de juni 1583 - zijn kamp in Roosendaal op te breken en naar Steenberghe te gaan. Daar beschikte hij over een ontsnappingsroute naar Holland en was het gevaar voor insluiting door het Spaanse leger aanmerkelijk kleiner. Tussen Kruisland en Steenberghe zochten de Staatse soldaten de dijken op. Daarachter konden zij zich verschuilen. Vóór hen lag een moerasachtige zone met enkele boerderijtjes. Daarin werden haakschutters geïnstalleerd. Zij vormden zo de eerste

De Slag bij Steenberghe:
Grootste veldslag van de
hele Tachtigjarige Oorlog ?

Fomianus Strada

verdedigingslinie. Achter hen lag de stad. Deze was in vijandige handen, maar dermate zwak bewapend dat voor een uitval uit de stad niet gevreesd hoefde te worden. In de middag van de volgende dag bereikte het Spaanse leger Steenbergen.

Famianus Strada was een Italiaanse Jezuïet die op verzoek van de Spaanse koning verslag deed van de oorlog. Zijn belangrijkste werk 'De oorlog in de Lage landen van 1555 -1590' werd in 1602 uitgegeven. Zijn informatie over de slag bij Steenbergen kreeg hij van Alexander Farnese, de hertog van Parma, zelf. Zijn geschiedschrijving is derhalve pro-Spaans. Hij schreef in het latijn. In 1646 is het vertaald door Nicolaes van Ravesteijn. Hier volgt zijn beschrijving van de Slag bij Steenbergen. Het geeft een beeld van het taalgebruik, de geschiedschrijving in die tijd, het geweld tijdens de Tachtigjarige Oorlog en van de stad Steenbergen en zijn omgeving.

17 JUNI 1583

'De Spaanse legerleider Alexander van Parma zendt een deel van zijn leger naar Duinkerken en een ander deel tegen Biron, de Staatse legeraanvoerder. De Marckgraaf Rubics met het merendeel van de lichte ruiters zendt hij naar Roosendaal tegen Biron, hij volgt met de rest van de ruitery en een deel van het Spaanse voetvolk, hetwelk de ruiters om de weg te spoeden achter hun paarden genomen hadden. Hij gebiedt Petro Paes met zijn regiment ook voort te trekken. Billy en Olivier, stedehouders van Rubaes, hadden met hun troepen de aftocht van het leger, hetwelk uit vijfduizend mannen bestond.

Maar Biron verstaande de komst van de vorst van Parma, trekt van Roosendaal op en begeeft zich met zijn Fransen en Duitsers met de haast naar Steenbergen, achterlatend de Nederlanders en Schotten die later zouden volgen.

Steenbergen van ouds door zijn haven en sterke vermaard, wordt nu ook door zijn wallen tegen het geweld van de zee, onder en boven de stad uitlopende, voor sterk geacht. Want behalve de hoogten en gedurige heuvelen van wit zand, dat de zee gestadig opwerpt en als zijn razernijfe boeiens en banden maakt, zo heeft de naarstigheit van de landlieden dijken en klei opgeworpen, die zij duinen noemen, omtrent tien ellen hoog, beneden twintig breed, maar boven het derden deel smaller, met rijbsossen en stenen tegen het slaan der baren en met borstveringen van tenen gevlochten, gewapend. Zo worden de Nederlanders door de gedurige oorlog met de zee, om de vijanden aanvullen te stuiten, afgericht.

Op de dijken van Steenbergen hadden de Nederlanders hun leger een deel neergeslagen en de Schotten op het nabijgelegen veld bij een staand water met afgebroken struiken bezet en hadden voor de poel in enige huizen sommige schutters verborgen. Zodat door dit onderste leger de dijken te land (want langs de zee scheen het onmogelijk te zijn) niet aangerand konden worden en de dijken zelfs also er nauwelijks zes ruiters naast melkander konden rijden, lieten niet toe dat men met veel geweld een inval konden doen en indien Biron volk bevochten werd en wijken moest, zo lag Steenbergen noch daarachter om daarin te trekken.

Alexander van Parma rukt met een ongelooflijke snelheid zijn leger van Roosendaal naar Steenbergen. Gebiedt daar aan Sanchio Leva en Karel Menes, die met hun volk, dat zij op de paarden genomen hadden eerst aangekomen waren, dat zij die bezettingen van de huizen voor de poel gelegen, die zij door het ruiken van de brandende lonten gewaar werden, tot schermutselen zouden uitlokken, terwijl de rest van het leger aankwam.

Nadat zij deze na een klein gevecht uitgelokt en verjaagd hadden, valt hij met de regimenten van Paes en Mansfelds op den vijand aan op de andere kant

van de poel, bij de afgekapte struiken. Doch had eerst de overste van de ganze ruitery bevolen met de speerruiters van Augustijn Mexia en de roerruiters van Karel Luna op de zelfde kant een aanval doen. Zo dat deze met geweld neerhouwende, die hen belette, het hoogste van de heuvel wonnen. En op ene tijd vochten kloekelijk de ruiters op de dijk en het voetvolk op het veld, onder welke Alexander van Parma met een opengeslagen helm, nu vers volk toezende, nu met de hand en stem verlokkende de vlag bestierde. De Schotse vleugel begon van alle kanten te bezwijken en het meestendeel van de Nederlanders zagen naar het water en de schepen, also de zee afgelopen was, maar deze werden ook van Parmas volks, die hun den weg afsneden, verslagen.

Doch als de ruiters, meester van de dijk zijnde (daar zich een deel ruitery jongens en kraewels op hoop van buit onder vermengd hadden) met plunderen bezig waren, zo valt Biron uit Steenbergen met een uitgelezen troep Speerruiters, hen op die aan vechten niet meer dachten en door het lopen van de jongens werden sommige ruiters ook op de vlucht gebracht, also zij door zo een heftige inval verbaast stonden en die te meer de vreeze toenam door de geruchten die onder hen allen ontstonden.

Alexander van Parma op de dijk klimmende en ziende het schandelijk vluchten van zijn volk: 'Mannen' riep hij: 'Voor wie vlucht gij? Voor een deel Fransen, die niet uit hoop van zege, also hun medemakers verwonnen zijn, maar om een eerlijke dood zich in uw handen werpen?'

En hier, want de schrik kon met bidden en kijven niet of weinig gestuit worden, met een felligheid zijn zwaart uittrekkende, sloeg onder al die hem tegen vluchten: en bevelde Caefius (want deze leidde een troep speerruiters tot lijfwacht van de vorst) Hij zou met het spits van de speren op de vluchtelingen als vijanden aanlopen. En zo Appius met een deel van zijn schutters ook daaraan drong en de eerste der vluchtelingen bestrafte. En daarboven als Billy en

Hopman Tuccio: 'Door het zwaard als in de zee zijn er zeker 4000 gebleven'

Olivier zich ook bij voegen, zo is het gevecht zo veel te heviger weer hervat, hoe zij meer bekommert waren die schandvlek voor Alexander van Parma begaan, uit te wassen.

De Fransen dan werden niet alleenlijk terug gewezen, maar zij hebben de Nederlanders en Schotten weerzijds van de zee en landkant, bijzonderlijk het regiment van Paes tot onder de vesten van Steenbergen in de vlucht

drijvende en neerhouwende, verjaagd, zover het vallen van de nacht en het Slot, dat op hun vuur gaf, toeliet. Het gevecht duurde omtrent drie uren en de verwimmers hebben omtrent achten-twintig vaandelen en twee standdaarden bekomen van de Schotten en de Nederlanders.

Zo door het zwaard als in de zee zijn er gebleven, Indien men de overste Schaerjaar Vasques wil geloven: drie duizend en na zeggen van den Hopman Tuccio vier duizend. Zij waren allebei bij de slag aanwezig. Nochtans de vorst van Parma, schrijvende aan de koning telt er niet meer dan duizend vijfhonderd. Ik geloof dat hij die achtergelaten heeft, die buiten Steenbergen gesloten in de hutten en watermolens en tussen het hoog gewassen koren verborgen, daags daar aan gevonden en allemaal doodgeslagen zijn,

die al veel in het getal waren.

Van de Fransen en Hoogduitsen die laat en niet in het gevecht tegenwoordig zijn geweest zijn er weinig gebleven, sommige gevangen, meestendeel zijn met Biron in enige schepen, die voor alle ongevallen des oorlogs, daartoe gereed lagen, weggevaaren.

Onder de overwinnaars niet meer dan acht doden, waaronder Menes een zeer beminde hopman bij de soldaten en wat meer dan twintig gekwetsten.

Hierin komt Alexander van Parma met die er tegenwoordig waren overeen. Na het vluchten van Biron, is hij gegaan naar Hoogstraten en meer andere plaatsen in de Kempen gevolgd.

Tegelija met een ruiter

Alexander Farnese, hertog van Parma met de keten van de Orde van het Gulden Vlies | © Rijksmuseum, Amsterdam

standaards zouden hebben veroverd. Volgens Hopman Tuccio, die erbij aanwezig was, waren zeker 4000 Staatse strijders omgekomen. Parma zelf schreef aan Philips II dat er niet meer dan 1500 manschappen waren omgebracht. Zijn eigen leger telde niet meer dan acht doden en een twintigtal gewonden. Dat staat in schril contrast met het aantal slachtoffers van zijn tegenstander. Zou hij gelijk hebben, dan was het een zeer gewelddadig bloedbad en de heftigste veldslag uit de hele Tachtigjarige Oorlog. Historicus Pieter Bor vermeldt in zijn geschiedschrijving over de Slag bij Steenberghe dat er aan beide zijden niet meer dan 400 soldaten sneuvelden. Vermoedelijk ligt zijn inschatting dichterbij de werkelijkheid dan die van Strada.

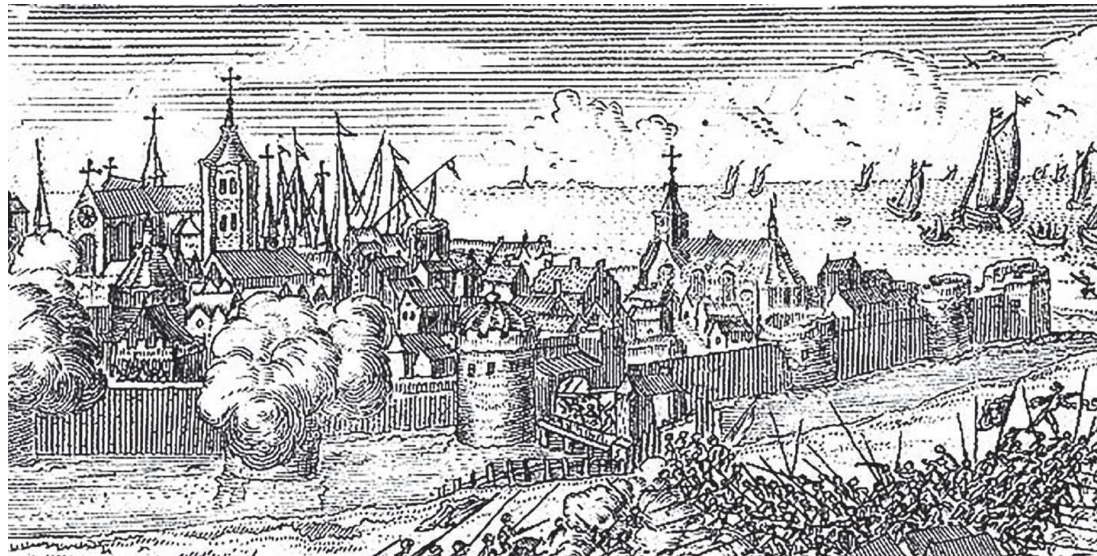
Strada besteedde heel wat pagina's aan de slag bij Steenberghe. Alexander Farnese, de hertog van Parma, was in persoon aanwezig en gaf opdracht zijn muitende soldaten streng te straffen. Hij greep zelf in toen een groep ruiters en soldaten op de vlucht sloeg voor de ruiters van Biron. Hij verweet hun lafaards te zijn en sommeerde en dwong hen de strijd aan te gaan met de Fransen, die zich alleen al om de eer dood wilden vechten. Parma zelf zou daarna met getrokken zwaard voorop zijn gegaan in de strijd. Strada maakte geen melding van het feit dat legeraanvoerder Biron van zijn paard was gevallen en daarbij zijn been brak. De strijd werd gestaakt door de invallende duisternis.

Parma vertrok naar de Kempen. Een groot deel van het leger van Biron ging naar Hoogstraten. Alleen de Fransen bleven bij Steenberghe bivakkeren. Omdat er geen levensmiddelen meer waren te verkrijgen, vertrokken zij een paar dagen later. Er was in het hele gebied geen brood en bier meer. De Fransen dreigden over te lopen naar de vijand als ze niet snel genoeg te eten kregen.

Inmiddels ging de zegetocht van Parma verder. In enkele jaren veroverde hij steden in Brabant, Vlaanderen en in Noord- en Oost-Nederland. Daarmee had hij Holland en Zeeland omsingeld. Het zou hem echter niet lukken om dit kerngebied van de Nederlanden in te nemen.

De historici van die tijd verschillen van mening over het aantal manschappen dat bij de slag van Steenberghe is omgekomen. Pamianus Strada claimde de overwinning voor de Spanjaarden, die 28 vendels en 2

De Slag bij Steenberghe werd 'wereldnieuws'. Het moet een overweldigend gezicht zijn geweest. Grote legerscharen, ruiters in vol ornaat, soldaten op dijken, in greppels, strijdend in de modder, man tegen man, met musketten en zwaarden. Op veel afbeeldingen is op de achtergrond het silhouet te zien van de stad Steenberghe, met zijn muren en torens. De ligging is niet natuurgetroffen en is vermoedelijk gemaakt door kunstenaars die nooit in Steenberghe zijn geweest. Als zo vaak werd iets belangrijker en voornamer weergegeven dan het in werkelijkheid was. Propaganda en reclame kenden ook in de 17de eeuw hun overdrijvingen. De financiers van de legers moesten worden overtuigd van een belangrijke zege en daartoe dienden de meegestuurde kunstenaars en hun gravures.

De Slag bij Steenberghe

EEN RAMP VOOR DORPEN EN PLATTELAND

VANAF 1582 WAS STEENBERGEN wederom in Spaanse handen. In 1583 trokken grote legerscharen van Roosendaal naar Steenberghe. De slag bij Steenberghe is waarschijnlijk uitgevochten op de dijk tussen Kruisland en Steenberghe, nabij de Grote en Rode Weel. De Mauritskaart uit 1590 dateert uit dezelfde tijd als de slag bij Steenberghe. De legers kunnen over de dijk via Kruisland zijn gekomen en wat Strada 'de Poel' noemt kan een van de welen zijn.

Historicus Jan Wagenaar was in 1752 van mening dat het gevecht plaats had gevonden tussen Halsteren en Steenberghe. De poel zou dan de Weel geweest kunnen zijn. Deze heet nu Bergsche Water. De prenten

De Slag bij Steenberghe was in 1583 'wereldnieuws'

van de slag geven geen uitsluitel, omdat ze meer op fantasie dan op werkelijkheid berusten.

De bovenomschreven legers moesten voor het platteland desastreus zijn geweest. Bij de doortocht van een dergelijk leger moesten niet onmuurde plaatsen als Kruisland enorm hebben geleden. Uit het relaas van Strada wordt duidelijk dat Parma hard moest ingrijpen tegen zijn muitende soldaten. Deze onbehouden lui gingen zeer grof met de bezittingen en de levens van de plattelandsbevolking om. In de archieven van Steenberghe valt niets te vinden over het gevecht en over de schade die de boeren leden. Het is mogelijk geen toeval dat in het uitgebreide oude archief een hiaat bestaat gedurende de periode dat Steenberghe in Spaanse handen was (1582-1590).

Het eerste bericht over de ellende dateert uit 1591. Daarin verzoch-

Het nieuwe dorp Nieuw-Vossemeer werd al snel opgeofferd

ten de ingelanden van het platteland van Steenberghe aan Parma om een sauvegarde, omdat het land van Steenberghe veel had geleden, veel landerijen niet meer gecultiveerd werden en verschillende bewoners waren vertrokken. Enkele jaren later verzochten zij om kwijtschelding van de cijns voor de jaren 1591 tot 1595. Zij hadden geen geld meer, omdat de landerijen door het oorlogsgeweld en het onder water zetten lange tijd niet gebruikt konden worden. De stad zelf was inmiddels zo arm dat bij de Staten-Generaal in Den Haag het verzoek werd ingediend om de kerkklokken te verkopen. Dit werd toegestaan. In de rekening van de kerkmeesters over 1598 staat de verkoop van de klokken beschreven.

Ook voor het pas gestichte Nieuw-Vossemeer had de komst van Parma ernstige gevolgen. Tholen was in 1577 overgaan naar het kamp van de Prins van Oranje. Er werd een garnizoen gevestigd en overal op Tholen werd, vaak tot verdriet en leed van de bevolking, krijgsvolk ingekwartierd. De dreiging van een Spaanse inval hield aan en Tholen werd zwaar versterkt met vestingwallen en forten. Langs de Eendracht werden schansen aangelegd. Toen Parma aan zijn opmars begon en daarbij veel winst boekte, moesten er drastische maatregelen worden getroffen. Het is niet de vijand maar de vriend, die als extra bescherming van de vesting Tholen besluit om de dijken door te steken aan de Brabantse kant van de Eendracht. Ook de schout van Steenberghe, Willem de Rovere, gaf in 1583 de opdracht om de dijken van polder Mattenburg door te steken. Veel van het net ingepolderde land werd teruggegeven aan de zee en werd opnieuw onbedijkt schorrengebied. Dit betekende het einde van het dorp Nieuw-Vossemeer. Het net gestichte dorp was in al 1578 geteisterd door een grote brand en werd nu compleet weggevaagd omwille van een bewuste verdedigingsactie om Tholen beter te kunnen beschermen. Nieuw-Vossemeer zou vijftiengint jaar later op een andere plaats herrijzen.

WEER EEN OMMEKEER

IN 1582 HADDEN DE SPANJAARDEN met 'de list van de boeren' Steenberghe ingenomen. Ook het Staatse leger bediende zich van vergelijkbare listen. De bekendste hiervan is de innamen van Breda in 1590.

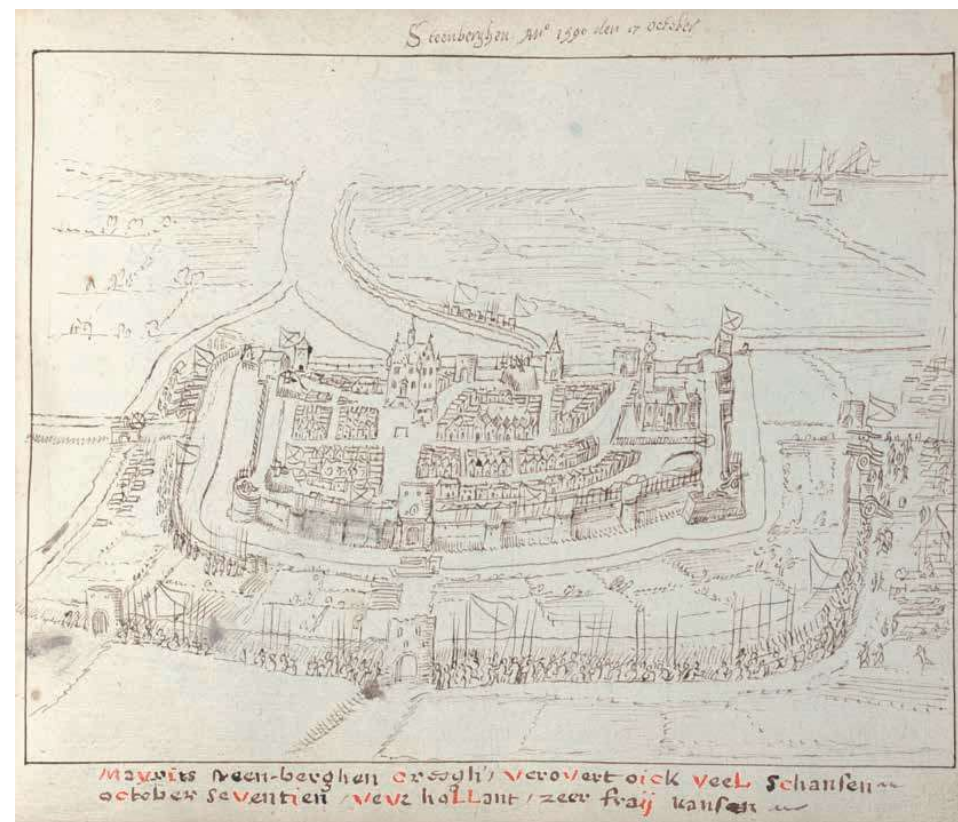
Breda, de stad van Willem van Oranje, viel in 1581 in Spaanse handen. De Furie van Haultepenne had flink huisgehouden. Drie jaar later, op 10 juli 1584, werd Willem van Oranje door de fanatieke katholiek Balthasar Gerards in Delft vermoord. Omdat Breda bezet was door de Spanjaarden kon 'de Vader des Vaderlands' niet begraven worden in het familiegraf van de Nassau's in de Grote of Onze Lieve Vrouwe kerk van Breda. Er moest worden uitgeweken naar de Nieuwe Kerk in Delft. Sindsdien worden bijna alle leden van het Koninklijk Huis hier bijgezet.

In 1584 volgde Maurits van Nassau zijn vader op als stadhouder en legerleider. Hij zette er zijn zinnen op om de stad van zijn vader terug te winnen. Dit vroeg om een list.

Turfschipper Adriaen van Bergen uit Leur bedacht het plan om zijn turfschip, dat regelmatig turf naar het Kasteel van Breda vervoerde, te gebruiken als een soort Paard van Troje. De Staatse soldaten moesten diep verborgen onder de turf de stad binnenkomen en de Spaanse bezetter verrassen en overrompelen. Daarna moesten zij de poorten openen en kon het leger binnenmarcheren. Het plan slaagde en het Staatse leger kreeg met Breda een prima uitvalbasis om de Spaanse troepen uit West-Brabant te verjagen.

Het Staatse leger trok naar Steenberghe en na een kort beleg, op 17 oktober 1590, gaven de Spanjaarden zich over. Steenberghe kende wederom een ommekeer en was nu in handen van het Staatse leger onder leiding van Maurits.

Het Staatse garnizoen bleef in de stad en de bewoners kregen toestemming om voor de soldaten hutten te bouwen. Hiermee kregen zij hun eigen huizen weer terug voor hun gezinnen. Het is opmerkelijk dat de officieren wél een kamer en keuken mochten behouden.

Vesting Steenberghe 1590 | © Rijksarchief, Brussel

DE STRIJD IS NOG NIET GESTREDEN

Begin 17e eeuw: boze vrouwen willen géén oorlog meer en gooien de Hollandse Commissaris die juist nieuwe kanonnen komt brengen, in de hoven van Steenberghe | © Marin Valkhoff

Na 1590 brak op het oorlogsfront een periode van relatieve rust aan. De spanning in het gebied was echter niet geweken. Er was constante oorlogsdreiging. In en rond Steenberghe trokken veel vreemdelingen rond, vaak ontslagen soldaten zonder inkomen. De magistraat van Steenberghe kondigde af dat vreemdelingen zich alleen nog op het platteland mochten ophouden en niet langer in de stad.

Een aantal soldaten van het garnizoen dat in 1590 Steenberghe was binnengetrokken, nam hun intrek in de negen kleine huisjes naast de kerk. Deze huisjes, genaamd 'De Godskamers', waren onderdeel van de liefdadigheid van rijkere inwoners en werden gratis ter beschikking gesteld aan arme, vaak oudere medeburgers. Zij verloren op deze manier hun huisvesting.

Er stond de inwoners van Steenberghe en omgeving meer rampspoed te wachten. **FVE**

DE PEST

NAAST ALLE OORLOGSELLENDE brak in 1603 opnieuw de pest uit. De buitenlandse troepen die van heinde en ver werden gersend voor zowel het Spaanse als het Staatse leger, brachten ook ziekten mee. De hygiëne van de soldaten, samengepakt in bedompte hokken en hutten, was bedroevend. De hernieuwde uitbraken van de pest, ofwel De Zwarte Dood, kostten telkens opnieuw miljoenen mensen het leven. Pas eeuwen later werd de belangrijkste veroorzaker van de bulenpest ontdekt. Het bleek afkomstig van vlooiën op een bepaald soort ratten.

In de middeleeuwen wist men absoluut niets van deze oorsprong, laat staan hoe de pest kon worden genezen. Zo werd het in 1602 verboden om pruimen, spinazie en komkommers te eten en bewaren en ook bladeren van wortels van radijsen mochten niet worden bewaard. Men dacht dat de besmettingshaarden zich daarop het meest hechtten. Men veronderstelde dat het branden van pek en kruiden en het branden van zwavel in een vuurkorf de verderfelijke besmetting kon tegenhouden. Waarschijnlijk werd dit laatste in de praktijk enigermate bevestigd, omdat ratten uit de buurt van de rook bleven.

In een medische verhandeling over de pest uit 1568 werd voorgeschreven om de patiënten met azijn te wassen en op de gezwollen een speciaal zalfje aan te brengen om deze te laten 'rijpen'. Daarna werden de gezwollen opengesneden om de etter te verwijderen. Deze remedie mocht helaas niet baten. De patiënt overleed desondanks. Na diens dood werden zijn kleren en soms ook zijn huis verbrand. De belangrijkste remedie tegen verdere verspreiding van de pest was het isoleren van de zieken buiten de stadsmuren in de zogeheten pesthuizen.

Waarschijnlijk bestond het vermoeden dat de ziekte een zeker verband had met dieren. Maar welk verband? Men wist het niet. Dat men 'iets' met dieren vermoedde, bleek uit het feit dat in Steenberg en wachter bij de haven was geposteerd die de opdracht had alle honden en katten van binnenkomende schepen te vangen en te verdrinken. Ratten echter konden het schip ongezien verlaten.

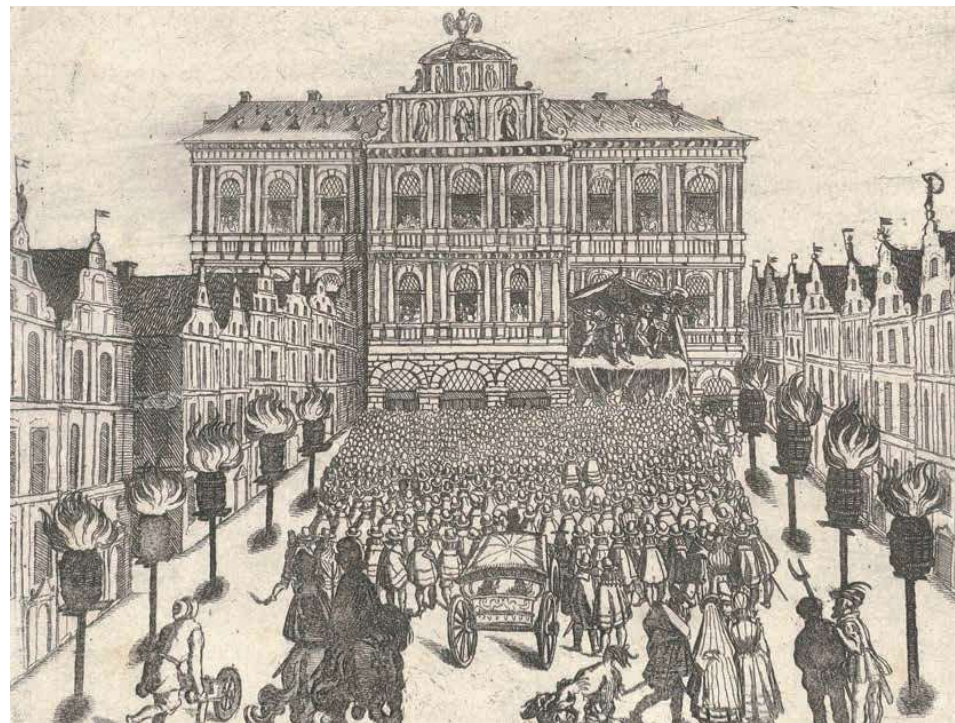
Steenbergen kende een pesthuis. Dit was uiteraard buiten de wallen gelegen. Tevens was er een pestmeester. Deze meester, Steven Sergijsels, moest de pestlijders verzorgen en de doden begraven. Een pestmeester voerde zijn taak met harde hand uit en beschikte vaak over meer macht dan de schout of de schepenen. De pest woedde enkele jaren. Het aantal slachtoffers is niet bekend.

Pestmasker

Door de pest werd het verboden pruimen, spinazie en komkommer te eten, of bladeren van wortels en radijs te bewaren

Jaren later, in 1620 en 1625 brak de pest opnieuw uit. Uit angst voor een nieuwe uitbraak verbood de schout in 1636 de Bamismarkt (de feestdag van Sint -Bavo op 1 oktober). In de steden Dordrecht, Rotterdam en Bergen op Zoom woedde de pest weer. De schout vreesde dat bewoners uit die steden naar Steenberg zouden komen en de inwoners zouden infecteren. Tevens werd de invoer van fruit uit deze plaatsen verboden. In 1636 werd een vergelijkbaar besluit genomen.

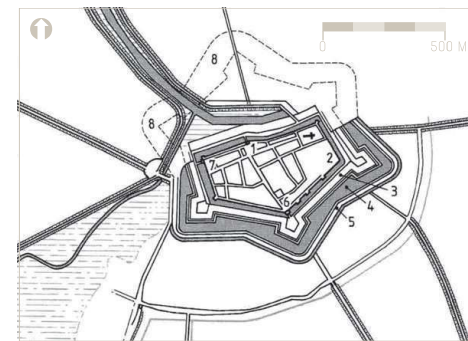
Antwerpen 1609, de afkondiging van het Twaalfjarig Bestand, door Simon Friauw | © Rijksmuseum, Amsterdam

TIJDELIJKE VREDE

MET HET VERSTRIJKEN DER JAREN waren de verdedigingswerken van de stad nodig aan onderhoud toe. Grachten moesten worden uitgediept en een sluisje bij de waterpoort werd opgegraven en opnieuw aangelegd. De Staten-Generaal verstrekke tevens subsidie om de Kaaipoort, of Waterpoort, te vernieuwen. Deze was verworden tot een bouwval en in 1604 waren er grote stukken uitgevallen. De oude poort werd dichtgemetseld en vlak ernaast werd een nieuwe gebouwd. Daarbij moesten ook de toegangsweg en de brug worden verlegd. In de winter van 1609 werd de Blauwpoort in zijn geheel vernieuwd.

In datzelfde jaar werd na lang onderhandelen een wapenstilstand overeengekomen. De Lage Landen waren verdeeld in twee grote statencomplexen. Het oude hertogdom Brabant was verdeeld. 's-Hertogenbosch was nog steeds Spaansgezind en behoorde tot het oorspronkelijke Habsburgse rijk. Breda en Steenberg waren onderdeel van de nieuwe Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Voor alle partijen was het echter van meet af duidelijk dat dit een tijdelijke wapenstilstand was.

Voor de bevolking bracht het enige rust. Deze werd met grote regelmaat verstoord door Spaanse en Staatse soldaten die de omgeving afstruinden. Zonder oorlog hadden zij geen soldij en moesten zij op een andere manier hun kostje bij elkaar zoeken.

SCHETS VAN DE VESTING STEENBERGEN IN 1628

- 1 Waterpoort 2 oude stadsmuur en gracht 3 nieuwe omwalling
- 4 nieuwe gracht 5 gedekte weg 6 Wouwse- of Blauwpoort
- 7 Bergsepoort 8 nog niet uitgevoerde werken

(Schets Jan Bos; n.b.v. kaart van de Linie van Bergen op Zoom naar Steenberg van Er van Scholten 1628)

Om enigszins beschermd te zijn had men zogenaamde sauvegarde, of vrijgeleiden, nodig. Zonder was het onmogelijk veilig van stad naar stad te reizen. Een sauvegarde was een zeer prijzig document, ondertekend door een hoge autoriteit van de vijand. Hiermee was men in zekere mate beschermd tegen de vaak onbehouden soldaten. In de Steenbergse archieven bevinden zich veel uitgaven van deze sauvegarde documenten. De handel was voor iedereen van groot belang en daarin werd geen onderscheid gemaakt tussen vriend of vijand. Het sauvegardegedel was in Steenbergen (met onderbrekingen) in de periode 1593-1638 een gebruikelijke belasting, ook ten tijde van het Twaalfjarig Bestand (1609-1621). Aangeslagen werden de hoofden van de burgerhuishoudens (ook aangeduid als de hoofdingezetenen) in de stad en het bijbehorende platteland. Soms werd deze belasting omschreven als 'hoofgelt'. Voor elke hoofdingezetene afzonderlijk werd een belastbare som vastgesteld die vervolgens werd omgerekend in een maandelijks te betalen bedrag in stuivers. Enkele van deze lijsten zijn bewaard gebleven. Zij geven een goede indruk van het aantal bewoners en van hun status. Prof. dr. Han Leune heeft de lijst van 1623 uitvoerig onderzocht en geanalyseerd. In 1623 bedroeg het aantal in de stad wonende burgerhuishoudens 129. In 1602 bedroeg dit aantal slechts 60. Overigens was dit een forse stijging ten opzichte van het jaar 1590 toen er nog maar 17 of 18 huisgezinnen in de stad verbleven. In het tijdvak 1590-1623 veranderde de bewoning van de stad dus ingrijpend.

Binnen de jonge Republiek ontstonden er gedurende het Twaalfjarig Bestand van 1609-1621 kerkelijke en politieke spanningen. Een heftig conflict brak uit tussen de raadspensionaris Johan van Oldenbarnevelt en Prins Maurits. Dit ging over macht en religie. Maurits bleek de sterkste en was medeplichtig aan de dood van Van Oldenbarnevelt. Deze werd in 1619 ter dood veroordeeld en onthoofd.

Maurits pleegde een geslaagde machtsgreep. Hij werd meer dan alleen de opperbevelhebber van het leger. De Prins van Oranje werd ook het symbool van de nieuwe macht. Maurits was altijd tegen het bestand geweest en wilde de oorlog liefst voortzetten. De mogelijkheid en vooral de financiële middelen daartoe waren voorhanden. De VOC, Verenigde Oost-Indische Compagnie, was opgericht. De handel met de Oostzeelanden maakte Amsterdam als overslaghaven groot en welvarend. De Nederlanden en vooral Holland was aan zijn 'Gouden Eeuw' begonnen.

NIEUW LAND TIJDENS HET BESTAND

VOOR STEENBERGEN EN OMGEVING was er geen sprake van een Gouden Eeuw, maar er werd wel geprofiteerd van de rijkdom van Holland. Veel welgestelde Hollanders zagen de mogelijkheid om in de nieuwe polders rond Steenbergen gronden te verwerven als een goede investering. Polders met hun dorpen De Heen, Dinteloord en Nieuw-Vossemeer vinden hun oorsprong in deze periode.

Al in 1607 gaf Prins Philips Willem opdracht tot de bedijking van de gorzen van De Heen en Hoge Diep, werken die in 1610 werden gerealiseerd. Enige jaren later, in 1614, werd het dorp De Heen gesticht.

Een rijke Rotterdamse koopman, Johan van de Veeken, investeerde in 1609 in de bedijking van polder Triangel. Ook de naast en tegen deze polder gelegen Ferdinanduspolder en Helmondpolder werden kort hierop bedijkt.

Tijdens het bestand werd de grote polder van Prinsenland bedijkt. De kavels werden vooral gekocht door voor-aanstaande en rijke Hollanders. Al rond 1605 kreeg het dorp Dinteloord zijn geografische plaats en vorm.

In 1583 waren de polders rond het nog jonge dorpje Nieuw-Vossemeer en het dorp zelf door moedwillige inundatie geheel verloren gegaan. Tijdens het bestand werden de dijken van de Nieuw-Vossemeerse polder hersteld en werden de polders weer drooggemalen. Hierdoor was het mogelijk om, nog voor de afloop van het Twaalfjarig Bestand in 1621, het nieuwe dorp Nieuw-Vossemeer weer op te bouwen, zij het op een andere locatie.

De grote uitbreiding van het areaal aan landbouwgrond leidde tot enig economisch herstel van de stad Steenbergen en haar omgeving. Voor meer mensen was er werk. Hun dagelijkse kost kon slechts door hard en zwaar ploeteren in de Brabantse klei verdiend worden. Van rijkdom en mooie herenhuizen was voor het merendeel van de be-

Geen Gouden Eeuw voor Brabant, maar er werd wel geprofiteerd van de rijkdom

Kaart van West-Brabant, Zeeland en de Zuid-Hollandse eilanden, 1600 | © Rijksmuseum, Amsterdam

volking geen sprake. Rijkdom was er voor weinigen. Veel boeren konden hun schulden niet betalen en raakten hun grond kwijt. Omdat zij de betaling van het dijkschot niet konden opbrengen verkochten de schepenen in 1594 een groot aantal polderperceelen. Dijkschot is de belasting voor het onderhoud van de dijken.

In deze periode van de geschiedenis van de stad waren de tegenstellingen nog groot. Alleen de plaatselijke regenten kenden enige welstand. Dit blijkt uit enkele documenten in het archief van Steenbergen. Zo ontving buitenburgemeester Marinus Huybrechts Spijcker van de magistraat een bedrag van 60 gulden. Hij had in zijn huis een stadsmaaltijd gegeven. Ook kon het stadsbestuur in 1593 een grote som geld vrijmaken om schout Cornelis Ymants van Zuytland vrij te kopen. Deze was gevangengenomen in vijandig gebied. Hij was daar op inspectie geweest, vermoedelijk om te zien hoe zijn eigendommen erbij stonden.

De rust en het herstel zouden niet langer dan twaalf jaar duren.

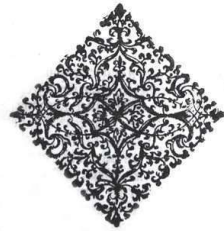

Opperbevelhebber der Spaanse troepen Ambrogio Spinola, door Michel Jonsz. Mierevelt, 1608 | © Rijksmuseum, Amsterdam

Geen van de partijen had vrede met de bestaande situatie. In 1621 werd de oorlog hervat. Vooral Spanje wenste dit. In Madrid was de mening dat de wapenstilstand voor de Nederlanders veel te gunstig had uitgepakt. Terwijl de economie van Spanje stagneerde, bloeide de handel van de Nederlanden als nooit tevoren. Dankzij deze economische groei kwam er ook geld vrij voor uitbreidingen en vernieuwingen van het leger. Madrid vreesde dat de Republiek de oorlog voortvarend zou beginnen en de middelen had om zijn grenzen naar het zuiden te verleggen en daarmee een groot deel van de Zuidelijke Nederlanden te heroveren.

De dreiging was voelbaar en aan beide zijden werden de legers in paraatheid gebracht. De eerste wapenfeiten die de hervatting van de oorlog inluiden kwamen van Madrileense zijde. In 1622 had het Spaanse leger onder aanvoering van Ambrogio Spinola een aantal vestingen in het oosten van het land belegerd. Totaal onverwacht tokken troepen van het Spaanse leger via Wouw richting Steenbergen en Bergen op Zoom.

Der Princen Post Ruyter,
 Adverteert het innemen van
STEEN-BERGHEN
 Met het beleg van
Berghen op Soom/
 Met alle omstandigheden / van het Par-
 lementieren Sijner / wt dat ende
 alles wat tot nu toe ghesaffect is/
 soa wel van den brandt als
 kande onse.

TOT LEYDEN.
 Door Nicolaes Stelherck / Anno 1622.

De Princen post, 1622 | © Bibliotheek Leiden

DE VROUWEN VAN STEENBERGEN KOMEN IN ACTIE

‘KIJK HET STUK KANON, dat daar heerlijk ligt te roesten’, zei Marie Sitters verheugd tegen haar beide metgezellinnen, toen ze samen voorbij het oude Gasthuis liepen. Trui den Cuyper knikte bevestigend. ‘Eindelijk even geen oorlog, geen soldaten in je huis en geen droog brood eten’, vervolgde Marie. Ook Berta, de vrouw van Reming de Cramer, zei lachend op de verroeste loop wijzend: ‘Daar kan gelukkig geen kogel meer mee afgevuurd worden.’ De vrouwen waren op weg naar de haven, waar Jacobus Harder met zijn schip zou aanmeren, met vast weer een lading heerlijke verse vis. Het Twaalfjarig Bestand had de oorlog met Spanje enigszins doen vergeten. Dat bestand was weliswaar afgelopen, maar in de omgeving van Steenberghe was het tot nu rustig gebleven. Ieder hoopte dat de partijen nu verstandig waren geworden en dat de vrede blijvend zou zijn. Tijdens het bestand hadden de boeren ervoor gezorgd dat er weer verse groente op de markt te koop was en de bakkers baktten als vanouds weer heerlijke broden.

Al keuvelend kwamen de drie vrouwen bij de haven. Het was er drukker dan op andere dagen. Niet alleen de vrouwen van de stad die hun maatjes vis kwamen kopen waren er, maar er liepen ook enkele hoge heren rond. Ze herkenden Commandant Borrewater, die samen met kapitein Cooren stond te praten met een mooi geklede sinjor, die zo te zien uit het deftige Holland kwam. Nieuwsgierig schuifelden Marie, Berta en Trui richting de vreemde man, zodat ze konden horen wat hij te zeggen had. ‘Beste commandant, ik kom namens de Prins van Oranje’, hoorden ze hem zeggen. ‘Hebt U de gevraagde kanonnen meegenomen, meneer Commissarius?’, vroeg Borrewater. Hoorden de vrouwen het goed? Kanonnen? Was de oorlog weer begonnen? Dreigde er weer een aanval op Steenberghe? Zou de ellende opnieuw beginnen? ‘Jazeker’, sprak de sjieke Haagse mijnheer. ‘Er is een boot met vijf stuks geschut onderweg.’ De vrouwen keken elkaar aan en dachten hetzelfde. Ze liepen naar mijnheer Commissarius toe, paktten hem beet en riepen luid: ‘Mijnheertje, wij kennen maar één plek voor U en uw kanonnen, en dat is de kaai!’, en ze gooiden hem zo in het golvende water van de haven, waar juist schipper Harder aan kwam varen met zijn schuit vol verse vis. De andere vrouwen aan de haven joelden en lachten luid. Allen waren de oorlog meer dan zat.

Een legermacht van 12.000 zwaarbewapende Spaanse soldaten, onder leiding van Don Louis de Velasco, had zich opgesteld voor de ommuring van de stad. Kapitein Borrewater, de gouverneur van Steen-

bergen, beschikte over weinig manschappen en slechts een enkel kanon dat onbruikbaar voor het Gasthuis lag. De beloofde versterking van de stad met vijf of zes extra kanonnen kwam te laat.

De Velasco plaatste een batterij zwaar geschut dicht bij de stad. De hele nacht beukten in totaal zo’n zeventig loodzware kanonskogels tegen de muren die al snel grote bressen vertoonden. Huizen en kerken raakten zwaar beschadigd. Die nacht vluchtten vrouwen en kinderen massaal de stad uit.

De Spanjaarden stuurden een trompetter naar de stad met de vraag om te onderhandelen en zich over te geven. Als men anders besloot zou het leger verder gaan met de beschietingen en zouden de soldaten, via de bressen in de muur, de stad binnendringen. Dit met de bekende gevolgen van plundering, moord en verkrachting.

De gouverneur vroeg bedenktijd. Samen met enkele kapiteins beklom hij de kerktoren om te kijken of er schepen met versterking in aantocht waren. Dat bleek niet het geval. Er dreigde een bloedbad en de gouverneur had geen andere keuze dan de stad overgeven. Hij zwichtte voor het gekerm van de vrouwen en burgers. De dreiging van het plunderen van de stad werd afgekocht met enkele duizenden guldens.

De volgende ochtend, 18 juli 1622, trokken drie compagnies Spaanse soldaten Steenberghe binnen. De twee aanwezige garnizoenen mochten vertrekken met volle bepakkings en met hun geweren boven het hoofd.

Dit relaas van de overgave van Steenberghe is te lezen in een in Leiden gedrukt boekwerkje uit 1622 met als titel ‘De Princen Post Ruyter adverteert het innemen van Steenberghe met het beleg van Bergen op Soom’

Soldaten vertrokken en vrouwen werd nog even 'hun pack boven het hoofd gebonden'

De schrijver meldt dat er bij de poort waar de Staatse soldaten de aftocht bleezen, enkele vrouwen stonden die hun blijdschap over het vertrek van deze troepen niet onder stoelen of banken staken en de binnentrekende Spanjaarden toejuichten. De Staatse soldaten reageerden verbitterd en kwaad. Zij pakten de vrouwen beet en 'bonden hun pack boven hun hoofden en hebben ze alsoo gescheut'!

Zouden dit Marie, Berta en Trui geweest zijn? Zij hoopten wellicht op een Spaanse overwinning, zodat ze hun geloof weer vrijelijk en openbaar konden belijden. Mooie grootse processies zouden dan weer door de stad kunnen trekken. Maar dan was hun vreugde van korte duur. Want nog datzelfde jaar waren de rollen omgekeerd.

Princen Post Ruyter besluit zijn verhaal met de woorden 'Daer is een klein Stedeicken verlooren, daerteghen een groot schip met 800 kisten met Zuijckerr gewonnen, gelijk op woensdag den 19 juli voor Rotterdam binnen gebracht is'. Tijdens de aftocht zouden de soldaten grote hoeveelheden suiker meegenomen hebben. Waarlijk een vreemd verhaal. Het verlies werd op deze wijze nog een beetje winst.

Ook geschiedschrijver Everhard van Reyd, maakt in zijn boek 'Historie der Nederlantscher Oorlogen' melding van het verlies van Steenberg. In zijn ogen had het garnizoen heldhaftig gestreden maar beschikte niet over kanonnen. De zes kanonnen van Velasco hadden al snel grote bressen gemaakt in de muren. De stad moest zich wel overgeven. Het Staatse leger had zich overgegeven met goede voorwaarden. Van Reyd besluit zijn beschrijving met de woorden 'Over die haestige verovering van dit Steedtjen was groote vreuchde in het Hof van Brussel en in werd over dese victorij in Sevilla treffelijck getriumphheert'.

Na de verovering golden de wetten van de koning weer. Dit hield in dat protestanten gezien werden als ketters. Zij die dat wensten kregen acht dagen de tijd om de stad te verlaten.

Een groot deel van de legermacht van Spinola trok vervolgens naar Bergen op Zoom, omsingelde de stad en trachtte deze in te nemen. Dat mislukte ook nu weer, zoals het de Spanjaarden gedurende de hele oorlog niet zou lukken om Bergen op Zoom te bezetten.

Pamflet uit Middelburg | © Bibliotheek Leiden

STEENBERGEN TERUG IN STAATSE HANDEN

DE SPAANSE BEZETTING duurde slechts enkele maanden. Begin oktober 1622 rukte Prins Maurits op naar het zuiden om Bergen op Zoom te ontzetten. Een paar dagen later trok hij met zijn enorme legermacht naar Steenberg. De Spaanse kapitein Blancherval gaf zich snel over. Hij werd vervangen door de Staatse kapitein Nicolaas van Bredero. De ene bezetter verving zo de andere.

Het ontzet van Bergen op Zoom en de herovering van Steenberg werden breed uitgemeten in het land en uitbundig gevierd. Zo verscheen in Middelburg een pamflet van de hand van dominee Johannes de Swaef met een loflied op de zege van Maurits. Een zege die behaald werd met de hulp van God die, naar zijn mening, de juiste protestantse kant had gekozen en niet die van de Rooms met hun afschuwelijke afgoderij en Spaanse inquisitie.

De Tachtigjarige Oorlog werd in toenemende mate een propaganda-oorlog. Er verschenen van beide kanten grote hoeveelheden pamfletten die gretig aftek vonden. In de 17de eeuw was de alfabetiseringsgraad opmerkelijk hoog. Veel mensen konden lezen en schrijven. Dit kwam omdat in toenemende mate aandacht aan het onderwijs werd besteed. Dit had een voor de hand liggende reden: om mee te kunnen draaien in de groeiende economie was het noodzakelijk het lezen en schrijven machtig te zijn. De geletterdheid werd gestimuleerd door de boekdrukkunst en het tot zich nemen van de bijbel.

Fort Henricus, 2020 | © Steenberges Courant, Pieter Vermeulen

FORT HENRICUS

BEIDE PARTIJEN ONDERKENDEN de strategische positie van Steenberg. Het bezit van de stad verschaftte controle over de omgeving en bood de mogelijkheid Zeeland en Holland aan te vallen. Daarnaast was het een belangrijke plaats voor de verdediging van Bergen op Zoom, de stad die de toegang tot Zeeland vormde, maar vanuit het noorden kwetsbaar was.

Al in 1593 deed Prins Maurits van Nassau de suggestie om bij de ingang van de haven van Steenberg een fort te bouwen. Hij vond het haven- of scheepshoofd bij de toegang van de haven van Steenberg een strategisch geschikte plaats.

Op de Mauritskaart uit 1590 wordt dit terrein al aangegeven. Daarop is ook de ommuring van de stad ingetekend. Deze ommuring bleek overigens niet meer effectief tegen het kanongeweld van begin 17de eeuw. De Spanjaarden schoten er in 1622 als gezegd tientallen bressen in, waarna de stad zich moest overgeven en in Spaanse handen viel.

Daarop besloten de Spanjaarden om op het bruggenhoofd een versterking aan te leggen. Zij beoogden zodoende gedekt te zijn tegen een aanval uit het noorden of over water. Echter, na enkele maanden waren zij reeds vertrokken en bleek de versterking niet of nauwelijks gerealiseerd. Nadat de stad weer in Staatse handen viel, werden de bestaande plannen ter verbetering van de vesting opnieuw ter hand genomen.

In 1624 schreef Prins Maurits aan de drossaard van Steenberg

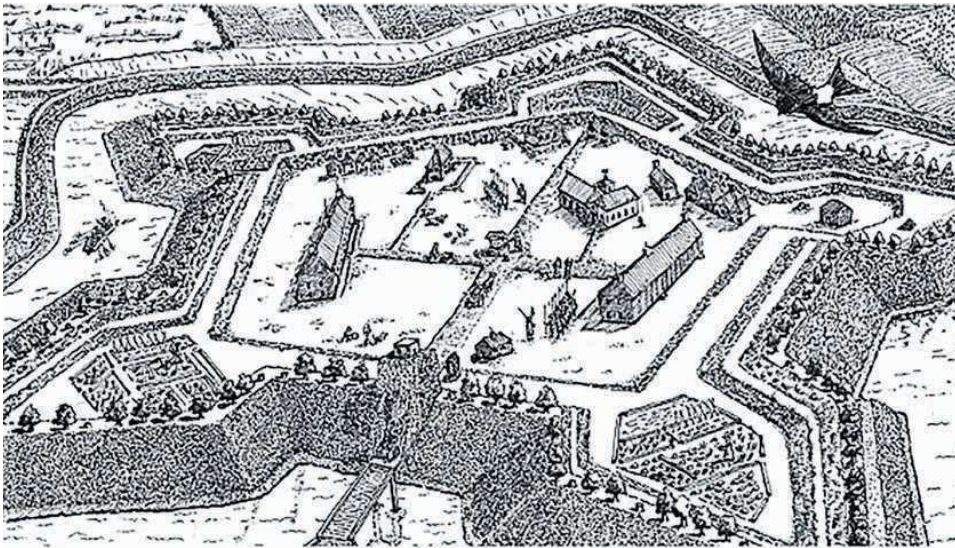

Fort Henricus op de Mauritskaart van 1590

dat het noodzakelijk was dat Steenberg een vesting bleef. De stad moest zelf een bijdrage leveren om de vesting aan te passen aan de tijd. Dit betekende een forse investering in nieuwe fortificatiewerken, met name het aanbrengen van aarden wallen. De stad moest hier 1/5 deel aan meebetalen. Mocht de stad dit weigeren, dan zouden de al aanwezige vestingwerken geslecht worden. Daarmee zou Steenberg een onbeschermde open plek worden en een eenvoudige prooi voor rondtrekkende militairen of ander gespuis. Dit valt te typeren als een vorm van chantage. De stad had geen keus.

De werken werden grondig aangepakt, temeer omdat Breda in 1625 weer in handen van de Spanjaarden was gevallen.

Allereerst werd aan de havenmond van de stad een fortificatie opgericht, Fort Henricus. Dit was van groot belang, omdat het bij een bele-

Pentakening van Fort Henricus met zijn gebouwen | © Ton Bos

gering door vijandelijke troepen de bevoorrading van Steenberg en garanderen. Vanuit het fort had men controle over de Steenbergse Vliet en de omliggende gorzen.

David van Orliëns maakte het ontwerp. Op 17 april 1626 besloten de Raad van State en de Prins van Oranje om het fort overeenkomstig dit ontwerp te laten bouwen. De toen in Steenberg woonachtige vestingbouwkundig ingenieur Jacob Vlegels (1587-1654) was nauw bij de bouw betrokken.

Het fort en de latere vesting Steenberg werden gebouwd overeenkomstig van wat we nu 'het Oud-Nederlands vestingstelsel' noemen.

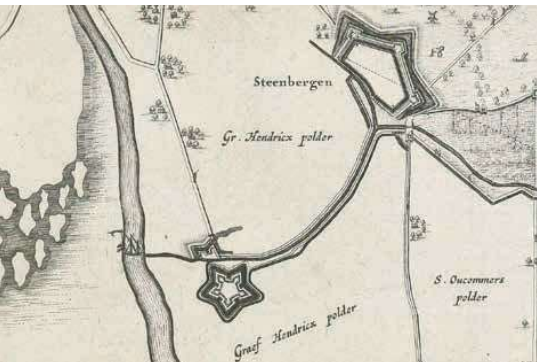
Het vijfhoekige fort moest tenminste drie compagnieën soldaten met hun officieren kunnen huisvesten. Aan de oostkant van het fort

(aan de overzijde van het havenkanaal) werd een hoornwerk gebouwd dat middels drie kleinere bastions werd verbonden met de noordzijde van de stad Steenberg. Op dit hoornwerk zouden de commiczen en roeiers van de Admiraliteit van Rotterdam, een oorlogsbuit met geschut, gaan wonen. Deze moesten de voorbijvarende schippers tot belastingbetaling dwingen. Daartoe roeiden zij heen en weer tussen de passerende schepen en een voortdurend paraat liggende oorlogsbuit. Dat deze boot van eminent belang was, blijkt uit het feit dat hij staat afgebeeld op alle kaarten van Fort Henricus uit die tijd

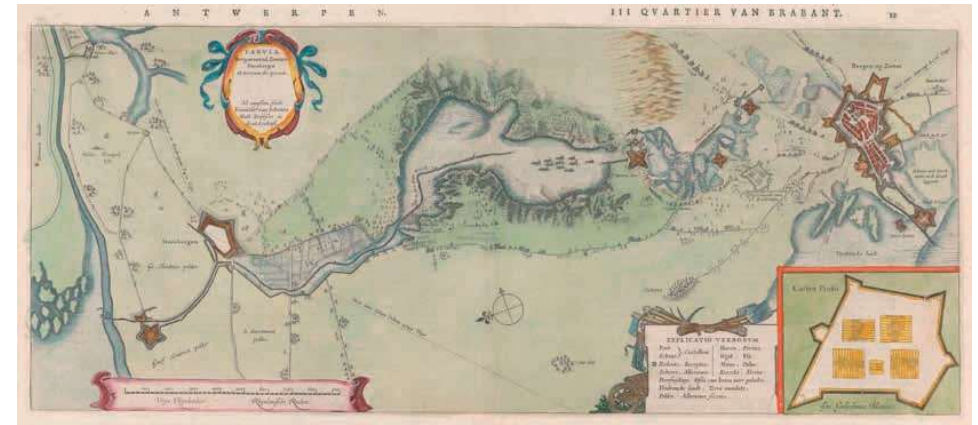
Begin 1627 rapporteerde David van Orliëns dat 'Het fort voor suprisen en geweld nu wel verzekert is'. Binnen- en buitenwal, de toegangsbrug, de binnengracht, vijf bastions en de buitengracht aan landszijde waren gereed. De voorgestelde bebouwing zou later gerealiseerd worden. In 1628 werd ten behoeve van de gereformeerde eredienst een kerkje gebouwd. De predikant van Steenberg werd belast met het verzorgen van de kerkdiensten in het fort.

Het fort kreeg de officiële naam Fort Henricus, genoemd naar graaf Hendrik III van Nassau. Naar hem is ook de polder vernoemd waar het fort in lag. Op 17de eeuwse kaarten wordt ook de naam 'Fort De Leur' vermeld. Het is onbekend waar deze naam zijn oorsprong vindt. De Steenbergenaars noemden het 'De Schans' en deze naam vinden we terug in de huidige Schansdijk.

Eind 1628 bestond de bebouwing van het fort Henricus uit de volgende onderdelen. Een stenen poort (in het verlengde van de toegangsbrug aan de noordwestzijde), een wachtverblijf, een kruittoren, een turfschuur, enkele wachthuisjes, barakken voor de soldaten, huizen voor de commandant, de sergeant-majoor en andere officieren, enkele woningen voor neringdoenden (onder wie een bakker en een herbergier), een magazijn en een kerkgebouw.

Waterlinie met Steenberg en Fort Henricus

Het mislukte beleg van Bergen op Zoom met daarop de inundatiegebieden | © Rijksmuseum, Amsterdam

De water toe- en afvoer in de gracht werd gereguleerd via een sluis in de buitenwal. De vijf bolwerken kregen de namen: Nassau, Hendricus, Fredericus, Orange en Thienen. De namen Nassau en Orange verwijzen naar het huis van Oranje-Nassau. De naam Hendricus naar de naamgever van de Graaf Hendrikpolder, de naam Fredericus naar Prins Frederik Hendrik en de naam Thienen naar Philips van Thienen, commandeur van Steenberg.

Fort Henricus heeft tot het eind van de Tachtigjarige Oorlog in 1648 een bezetting gehad. Daarna gold dit alleen op momenten van dreiging. In 1827 zijn de terreinen van het fort verkocht. Het fort verdween langzaam in het landschap en daarmee uit het geheugen van Steenberg. Het was slechts vanuit de lucht nog goed zichtbaar.

In 2008 werden de eerste plannen gemaakt voor een grondige restauratie. In 2017 kreeg De Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten in Nederland subsidie om Fort Henricus op te knappen, zulks in samenwerking met Stichting Menno van Coehoorn en de Vrienden van de West-Brabantse Waterlinie. De restauratieplannen behelsden onder meer een toegangsbrug over de gracht, zodat bezoekers het fort zouden kunnen bezichtigen.

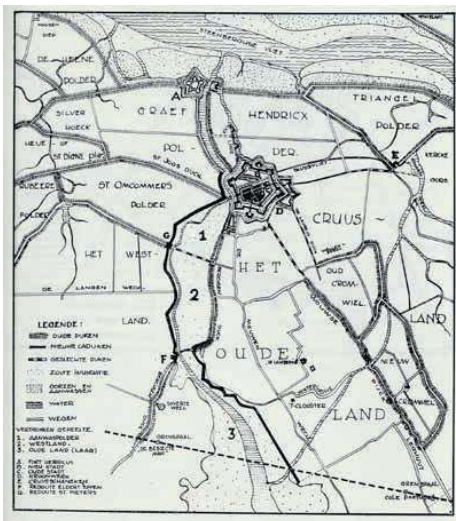
Bij deze omvangrijke en moeilijke restauratie diende een balans te worden gevonden tussen historische, recreatieve, culturele en landschappelijke belangen. En dat alles natuurlijk binnen een beperkt budget.

Prof. dr. Han Leune, onderzoeker en schrijver van het in 2018 verschenen boek over Fort Henricus, was enigszins teleurgesteld in het uiteindelijke resultaat. Hij vond de afwijkingen van de historische gegevens groot. Vooral de breedte en diepte van de grachten waren vele malen kleiner dan de oorspronkelijke. Het fort was ooit een van de grotere tijdens de Tachtigjarige Oorlog geweest. Dit kwam nu weinig tot uitdrukking.

DE ZOUTE INUNDATIE OFWEL WATERLINIE

OM BERGEN OP ZOOM EN STEENBERGEN te beschermen werden er op enkele hoge plaatsen in de moerassige gronden tussen deze steden nog drie forten gebouwd. Deze kregen de namen De Roovere, Pinsen en Moermont. De polders bij Steenberg zouden door de vijand gebruikt kunnen worden om op te rukken. Om deze reden besloot men mogelijkheden te creëren om de polders Westland en St. Ontkommer geheel of gedeeltelijk onder water te zetten. Hiertoe werd een stelsel van dijkes en sluisjes aangelegd. Het zoute water kon worden ingelaten door een sluis aan de westzijde van Steenberg, genaamd 'het Sas van Steenberg'. Dit zogenaamde inunderen van grote delen land was een beproefd Hollands verdedigingssysteem. De ondergelopen polders, wegen, slootjes en greppels vormden een nauwelijks te nemen barrière voor vijandige legers met hun paarden, geschut en wagens.

Vanaf 2008 krijgt het Fort Henricus een tweede leven

Wotografie, 1650

De West-Brabantse Waterlinie zorgde ervoor dat het gebied vijftig jaar onder water stond

Om het gebied van inrunderen te begrenzen werden zogenaamde Cadijken of binnendijken aangelegd. Het polderbestuur diende deze op eigen kosten aan te leggen, maar mocht dit verhalen op de grondeigenaren. Deze grondeigenaren zagen het hele inrunderen uiteraard niet zitten. Tegenwoordig herinneren de namen van 'Verdronken Westland', 'Verdronken Aanwas' en 'de Ligne' aan deze belangrijke defensie-linie.

Een van de hoofdtaken van Fort Henricus was het beschermen van een sluis aan de westzijde van Steenberg, de inlaat van deze waterlinie. In 1816 werd de West-Brabantse Waterlinie officieel opgeheven, maar in 1830 werd het gebied toch nog onder water gezet. Tussen 1628 en 1832 werd de verdedigingslinie zeven keer in werking gesteld: eenmaal tegen Spanje, eenmaal tegen Oostenrijk, viermaal tegen Frankrijk en de laatste keer tegen België.

Eenmaal onder water duurde het jaren voordat het water weer was weggetrokken. Alles bij elkaar opgeteld stond het gebied zo'n vijftig jaar onder water. Dit bracht jarenlang grote schade toe aan de landbouw in het gebied.

DE VESTING STEENBERGEN

GELIJKTIJDIG MET DE BOUW VAN FORT HENRICUS moesten de verouderde en zwaargehavende vestingwerken van de stad Steenberg worden verbeterd.

In een detail van de door Claes Janszoon Visscher gemaakte 'Kaerte van Bergen op zoom. Steenberg ende de Nieuwe fortificatien gemaect tot bevrijdinge van 't Landt van Ter Tolen in t jaar 1628' zien we al wel Fort Henricus, dan nog 't Fort van Steenberg genoemd, en de nog onmuurde stad.

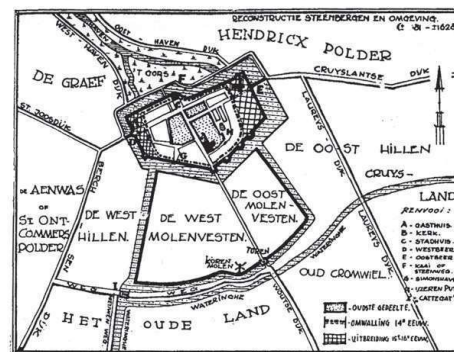
Onderstaande plattegrond is ook van voor de vernieuwing van de gehele vesting in 1628. De reconstructie is door Albert Delahaye gebruikt in zijn publicatie over de vesting Steenberg en is vermoedelijk gemaakt door Willem van Ham.

Er is hier nog geen sprake van een echte vesting. Het toont meer de contouren van een middeleeuwse stad. Een verdedigingslinie bestaande uit alleen stadsmuren voldeed niet langer in de 17de eeuw. De vuurkracht van de artillerie was dusdanig toegenomen dat muren snel bezweken. Ze hielden dan ook geen stand tegen de kanonskogels van de Spanjaarden in 1622.

De aanleg van een geheel nieuwe omwalling werd gefaseerd uitgevoerd. In 1628 werden aan de zuidzijde drie bastions, met daarvoor een

Kaart van Steenberg uit 1629 met de nieuwe vestingwerken | © Archief gemeente Steenberg

Vestingstad Steenberg, 1628

hoofdgracht, aangelegd. De plattegrond van de vesting uit 1628 toont in de zuidkant van de stad drie bolwerken. De nieuwe wal werd voor de oude gracht gelegd, die daardoor binnen de vesting kwam te liggen. Later werd deze gracht de 'Binnenvest'.

De noordzijde van de stad was nog slecht beveiligd. Met name stadhouder Frederik Hendrik maakte zich hier zorgen over en drong aan op voltooiing van de omwalling met het aanleggen van nog drie bolwerken. Op de plattegrond is deze uitbreiding gearceerd weergegeven.

De vesting kreeg hiermee de vorm van een zeshoek. De wallen waren voorzien van schuttersopstellingen en borstweringen. Aan de grachtzijde was de wal beveiligd door een onderwal. De gracht was breed, waarschijnlijk meer dan 20 meter. Rond de gracht lag nog een voorwal met een kleinere voorgracht.

In 1635 werd in het oosten van de stad een groot vooruitgeschoven kroonwerk aangelegd. Deze is duidelijk herkenbaar op de plattegrond van 1642.

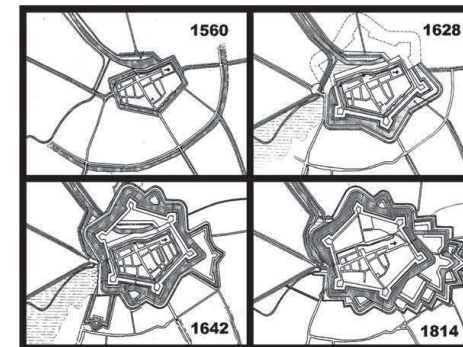
Voor de aanvoer van grachtwater werd een nieuwe watergang gegraven. De noordelijke voorgracht werd verbonden met de Roode Weel in de Kruislandse polder. Deze watergang heette destijds de Sluivsvliet en is nu nog aanwezig onder de naam 'Breedte Watergang' ofwel 'Het Vlietje'.

De zes bolwerken kregen namen die we terugvinden in straatnamen als Nassau, Wijngaerden, Solms, Frederikus, Oranje en Thienen bolwerk. Nassau, Oranje en Frederikus spreken voor zich. Solms is genoemd naar de vrouw van Frederik Hendrik, Amalia van Solms. Thienen en Wijngaerden waren de namen van twee commandeurs van Steenberg.

Werkzaamheden in oorlogstijd betekenden ook voortdurende werkzaamheid. De omgeving was onveilig. In 1628 werd een veertigtal grondwerkers door de Spanjaarden ontvoerd. Zij werden gedwongen om voor de Spanjaarden aan hun vestigingen te werken.

In 1629 was er nog maar één poort die toegang tot de stad verschafte. Deze stond in het zuiden, de Nieuwe Blauwpoort, waar de Blauwstraat nog aan herinnert. Later kwamen er nog twee toegangspoorten, de Kaaiport en de Kruispoort, de poort richting Kruisland.

Het geheel zag er in 1642 indrukwekkend uit. De vesting bleef daarna aan voortdurende verandering onderhevig. Vooral in 1747 en 1785 werd het geheel aangepast aan nieuwe inzichten en verder verbeterd. In 1785 ontstonden de laatste belangrijke wijzigingen. Vooral in de oosthoek zijn de wijzigingen het grootst, zoals te zien op de plattegrond.

De groei van vestingstad Steenberg door de jaren heen

Het kleine stadje Steenberg was omzoomd door imposante verdedigingswerken en was zodoende zeer moeilijk in te nemen.

Imposante verdedigingswerken zorgden ervoor dat Steenberg moeilijk was in te nemen

SCHETS VAN DE VESTING STEENBERGEN IN 1830

- A Kerk B Stadhuis C Stadschool D Weeshuis
- E Commandeurshuis F Magazijn G Kruitmagazijn
- H Ruitersalling I Roomse Kerk J Kruispoort K Kaaiport
- L Thienen Bolwerk M Oranje Bolwerk N Frederikus Bolwerk
- O Solms Bolwerk P Wijngaerden Bolwerk Q Nassau Bolwerk

© Bibliotheek Leiden

Luchtfoto waarop duidelijk de vorm van de vesting is te zien, 1974 | © archief Ad van de Par / KLM / Aeroorto

Forten lange de Eendracht | © Archief gemeente Steenbergen

DE SLAG OP HET SLAAK

In 1827 werd de vesting formeel opgeheven. De wallen werden verkocht aan particulieren. De vesting werd voor het grootste gedeelte ontmanteld.

In het huidige Steenbergen zijn slechts enkele restanten te zien van de ooit zo machtige vesting. De vormen van de vesting zijn nog wel te zien op de luchtfoto uit 1974, waarbij vooral de Krommeweg opvalt die de contouren van de buitenwallen volgt.

De nieuwe verdedigingswerken bleken effectief tijdens de Tachtigjarige Oorlog. Steenbergen was in 1622 in Staatse handen gekomen en zou dat tot het eind van de Tachtigjarige Oorlog in 1648 blijven. Dit betekende overigens niet dat de burgers van Steenbergen verder oorlogsgeweld bespaard bleef.

IN 1583 WERDEN DE POLDERDIJKEN rondom het jonge dorp Nieuw-Vossemeer doorgestoken om mogelijke aanvallen van de Spanjaarden op Tholen en Bergen op Zoom te voorkomen. Het dorp ging daarbij verloren. In 1609 werd begonnen met herstel van de dijken en het dorp Nieuw-Vossemeer werd op een andere locatie opgebouwd.

Om de watergang de Eendracht en de daaraan liggende plaatsen Tholen en Bergen op Zoom te beschermen werden tussen 1615 en 1619 aan de oostkant van de Eendracht vijf forten gebouwd. Drie hiervan lagen op het grondgebied van het nieuwe dorp Nieuw-Vossemeer. Dit waren de forten Oranje, Maurits en Zeeland. Iets zuidelijker lagen de forten Mallegat en Nassau.

In een prent uit 1628 hebben de forten de namen Oranjen Schans, Mauritius Schans en Zeelandis Schans. Zij liggen alle drie in 'Verdrongen land' aan 'Het Vos-meer'.

In 1631 deden de Spanjaarden een, zo zou later blijken, laatste grote aanval op het westen van Brabant. Bergen op Zoom, Steenbergen en Willemstad moesten koste wat kost heroverd worden. Het was een aanval over land en over water.

Onderstaande beschrijving van wat later 'De Slag op 't Slaak' zou heten is gedeeltelijk gebaseerd op een vlugschrift uit 1631 met als titel

'Cort verhael ende seker bericht omtrent 't Vliet van Steenberghen is voorgevallen ende ghepasseert, den 13 September 1631'.

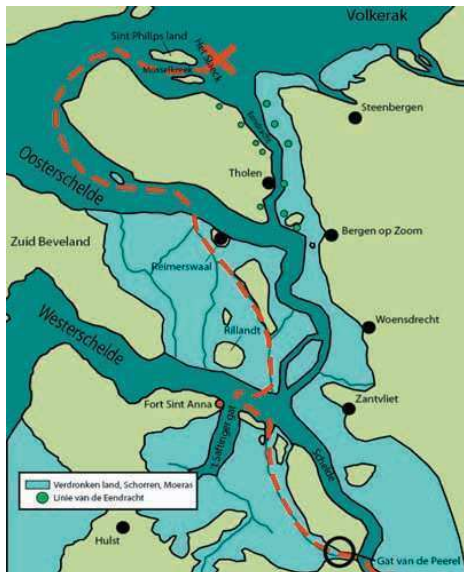
Op 10 september 1631 vertrok uit Antwerpen een armada van Spaanse schepen en scheepjes. Men werd uitgezwaaid door aartshertogin Isabella, de landvoogdes en gezegend door de Kardinaal.

De vloot bestond uit zeker negentig grotere en kleinere schepen, bemand met duizenden goed bewapende soldaten en zeelieden. Veel van de boten beschikten over klein geschut en enkele grotere schepen hadden kanonnen. Naast veel proviand, vooral bier, werden ook allerhande werktuigen, zoals spaden en kruiwagens meegevoerd. Er waren ook boten die paarden aan boord hadden.

De Spanjaarden hadden deze vloot in het geheim bijeengebracht en wilden met een verrassingsaanval een wig drijven tussen Holland, Zeeland en Brabant. Ze hadden plannen om bij Dinteloord en Ooltgensplaat vestingen te bouwen en hadden hiervoor de materialen bij zich. Zo zouden ze een bruggenhoofd hebben om van daaruit de verbindingroutes tussen Holland, Brabant en Zeeland te verbreken. Het was een poging om het verloren gegane gebied te heroveren. Tegelijk met deze vloot zou via Roosendaal een landleger naar Steenbergen en Dinteloord optrekken. Dit landleger kwam echter niet op tijd en speelde bij de gevechten geen enkele rol.

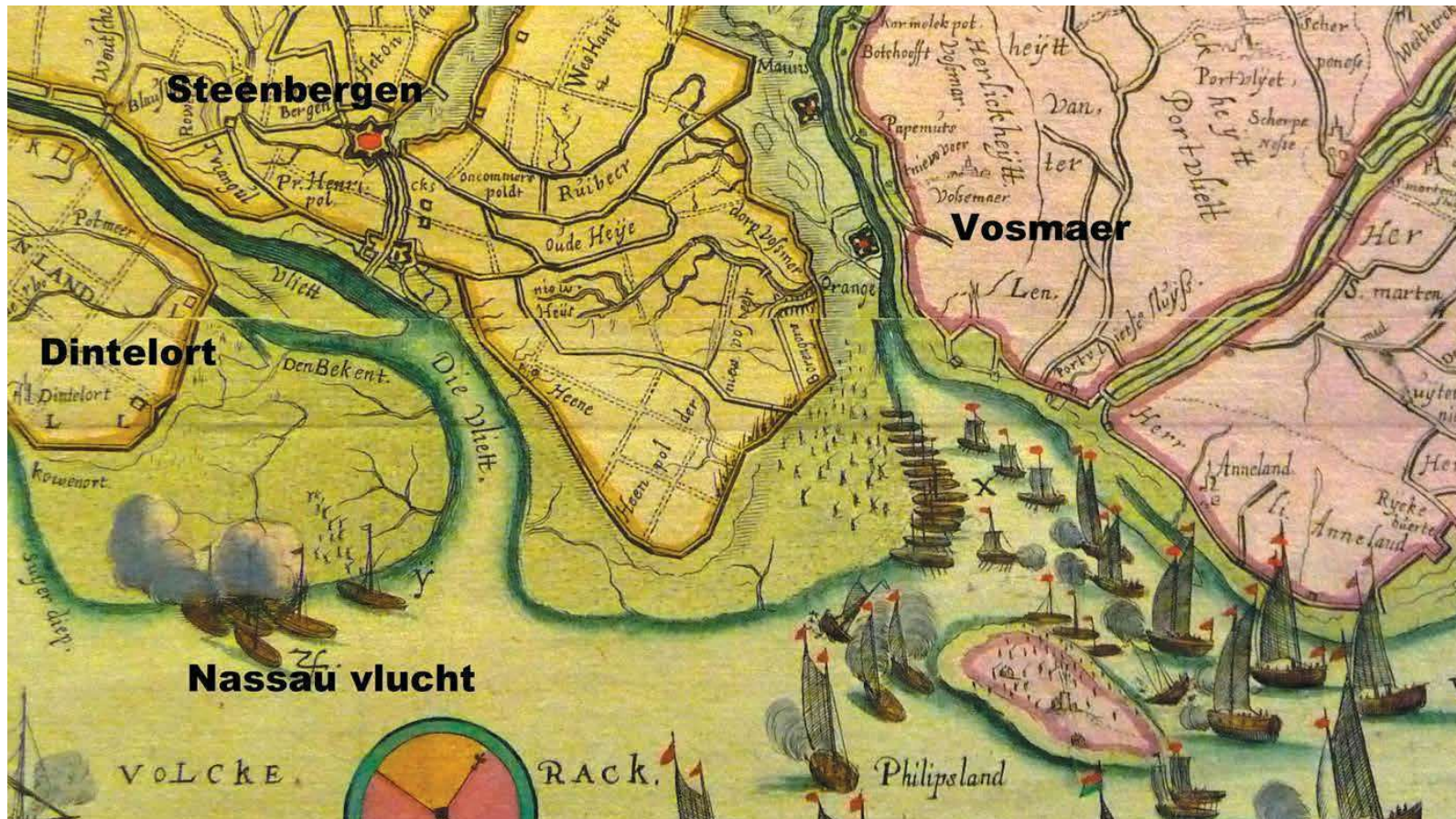
Slag op het Slaak, door Bernard Picot | © BHC

Route van de Spaanse schepen bij de Slag op het Slaak

Jan van Nassau, alias 'Jan de Mosselvanger' slaat op de vlucht bij De Slag op Het Slaak

De Spaanse schepen voeren eerst naar het Saeftingergat. Hier werden zij voor de eerste keer geconfronteerd met de Hollandse vloot. Deze stond onder bevel van vice-admiraal Marinus Hollaer (of Hollaere). Er volgden enige schermutselingen, maar Hollaer liet de Spaanse vloot passeren. Dit had de Spanjaarden zeer 'ghcourageerd'. Zij dachten de victorie al behaald te hebben. Ze voeren verder, maar kwamen bij het Fort Nassau bij Bergen op Zoom onder heftig vuur te liggen. Zo heftig dat ze besloten om langs Reimerswaal - achterom het land van Tholen - naar het Volkerak te varen. De Hollandse vloot zat hen op de hielen en dreigde hen in te halen. Noodgedwongen voeren de Spanjaarden de nauwe stroom het Slaak in. De onbekendheid met deze geul, het getij en een dikke mist brachten de Spanjaarden in grote verwarring. Gedurende heel de nacht en morgen van de 13de september 1631 werden zij zwaar bestookt door de kanonnen van de Hollandse vloot. Veel schepen werden geraakt of liepen vast in de modder en kwamen

Begin van de expeditie van de Slag op het Slaak

droog te liggen. Onder de bemanningen brak paniek uit. Veel opvarenden sprongen overboord en trachtten door slik en modder aan wal te komen. De vluchtende soldaten probeerden te ontkomen via Vosmaer (Vossemeer) en de polders bij De Heen. Maar nog voor ze de dijken bereikten, werden ze opgewacht door de Hollandse soldaten.

De kaart uit 1631 toont de gestrande bootjes op het slik en veel kleine figuurtjes. Sommigen met geweren in de aanslag en anderen rennend naar de dijken. Ook is de plaats te zien waar de opperbevelhebber van de Spanjaarden, Jan van Nassau, bij Dintelort (Dinteloord) op zijn vlucht de modderkust bereikt. Helaas voor de Hollanders wist deze commandant van de Spaanse vloot te ontsnappen. De laffe vlucht leverde hem de bijnaam 'Jan de Mosselvanger' op. Deze graaf Jan van Nassau (Jan VII van Nassau-Siegen) was een neef van Willem van Oranje en evenals Willem geboren in Dillenburg. In 1613 bekeerde hij

zich tot het katholieke geloof en liep over naar het Spaanse leger, uit hoofde waarvan hij dus later zijn verre neef Prins Hendrik moest gaan verslaan.

De slag betekende een dramatisch einde voor veel soldaten. Sprekend is de prent van Crispijn van de Passe. Hij maakte deze prent bij het gedicht van Joost van den Vondel over de Slag op het Slaak. Het laat knielende en smekende Spanjaarden zien die met hun boten zijn gestrand op het slik en onder vuur worden genomen door Hollandse soldaten. Een groot aantal ligt dood op de grond en op één van de boten bidden priesters voor een goede afloop. Helaas bleek dit tevergeefs. Naar schatting zijn ongeveer 2500 manschappen verdrinken of gedood en werden tenminste 4000 soldaten en bootslieden krijgsgevangene gemaakt.

Het moet een afschrikwekkend gezicht zijn geweest. Al die mannen onder de modder, de meesten gewond en hulpeloos, meegevoerd naar de gevangenenkampen in Steenbergen en Bergen op Zoom. Het was

een enorme slachting en op de slikken lagen honderden aangespoelde lijken. Van de negentig vijandige schepen wisten er slechts twee te ontkomen. Tien waren compleet vernield en de overige buitgemaakt, inclusief het daarop aanwezige materiaal.

Direct na de Slag verschenen in Holland allerlei vlugschriften, pamfletten en prenten over dit smadelijke verlies van de Spanjaarden.

Er ontstond een stroom aan gelegheidsgedichten om deze overwinning te loven en te prijzen. Joost van den Vondel schreef een prachtig verheven zegelied met de titel 'Triomferts over de Neerlaegh der Koninglycke Vloote op het Slaeck'. Andere dichters zijn wat smadelijker. Ze schreven over de vijanden die mosselen gingen eten, maar deze waren hen te zout geweest.

Predikant-dichter Revius laat in zijn gedicht een postiljon optreden. Die is uitgezonden om Graaf Jan (Jan Van Nassau, de Spaanse comman-

Soldaten tijdens hun gevecht op het Slaak, 1631 | © Rijksmuseum, Amsterdam

Tekening van een herdenkingspenning uit 1631

Kort na het gevecht werden de Hollandse en Zeeuwse zeemacht in Dordrecht gehuldigd. Eremedailles werden uitgereikt. Amalia van Solms, de vrouw van Prins Frederik Hendrik, kwam persoonlijk de omvangrijke buit, die naar Dordrecht was verslept, inspecteren. Deze enorme buit bestond onder andere uit meer dan 80 boten, 188 stuks geschut, 2000 pond buskruit en allerhande zaken als hout voor palissaden, bier, paarden, spaden en stokken. De geschiedschrijvers uit die tijd schonken veel aandacht aan deze

unieke en belangrijke slag. In de 17de eeuw schreven velen erover. Voor Spanje was het een zeer traumatisch verlies. Het zou het vredesproces versnellen.

In de huidige geschiedschrijving van de Tachtigjarige Oorlog wordt nauwelijks aandacht besteed aan deze Slag op het Slaak. Dit is vergelijkbaar met de geringe aandacht in de huidige geschiedenisboeken voor de Slag bij Steenberg en veel van wat dit deel van Brabant tijdens deze oorlog overkomen is.

dant) te zoeken. Zijn gedicht vertolkt niet alleen de stemming van opluchting en vreugde, maar ook de opvattingen van de Calvinisten over de oorlog met Spanje. Overal vraagt de postiljon of men ook iets van Graaf Jan heeft vernomen.

<i>Is hy wech, 't is om te claghen!</i>	<i>Hoort Philips en Ferdinande</i>
<i>Wie sal dan de boeren plagen?</i>	<i>Sent niet meer in desen Lande</i>
<i>Of den armen onderdaen</i>	<i>Een soo smoden Mammeluck</i>
<i>Dwinghen na de mis te gaen?</i>	<i>Of u naeckt meer ongheluck.</i>
<i>Is hy wech, wat duysent schanden!</i>	<i>Godt is met de Nederlanden</i>
<i>Wie sal dan de velu branden?</i>	<i>Godt brengt Oostenrijk tot schanden.</i>
<i>Hebby niet vernomen van</i>	<i>Hebby niet vernomen van</i>
<i>Den verloren Graef Johan?</i>	<i>Den verloren Graef Johan?</i>

In totaal twaalf coupletten, steeds eindigend met de zin 'Hebby niet vernomen van den verloren Graef Johan'.

Een andere Zeeuwse en gereformeerde schrijver, Symon Moulert, zag in de overwinning op de katholieke Spanjaarden de hand van (zijn) God, die voor de mist had gezorgd. Hij besloot zijn pamflet dan ook met de woorden: *Geloofz' ons en God, hem zij alleen de glory* *Wants door sijn Mist en Schrick bequamen wij Victory.*

De Slag werd onderwerp van menig schilderij. Het Markiezenhof in Bergen op Zoom bezit een schilderij van Jan de Vlieger die het vlootgevecht op grootse wijze doet herleven.

Slag op het Slaak, door Simon de Vlieger | © Rijksmuseum, Amsterdam

'Een Gereformeerde overwinning op de Spaanse Katholieken'

DE VREDE WERD DUUR BETAALD

IN 1629 HEROVERDE FREDERIK HENDRIK met het Staatse leger 's-Hertogenbosch. Na de gewonnen Slag op het Slaak namen de Staatse troepen in 1637 ook Breda weer in. Het noordelijk deel van Brabant, het huidige Noord-Brabant, werd toegevoegd aan de Republiek. De Hollandse Staten creëerden op deze wijze een buffer tegen mogelijke Spaanse aanvallen uit het zuiden. Tijdens de laatste oorlogsjaren breidden ze deze verder uit met het veroveren van Zeeuw-Vlaanderen. Tot een bezetting van Antwerpen kwam het niet. Het Spaanse leger verdedigde deze stad met zoveel kracht, dat ze slechts met enorme inzet van mensen en middelen te veroveren was. Amsterdam, de belangrijkste financier van het leger, stelde daar geen financiële middelen voor beschikbaar. De kooplieden waren bevreesd voor een concurrent in eigen huis. Bovendien had de Republiek de Schelde onder controle en kon deze geheel afsluiten, waardoor Antwerpen voor schepen niet meer te bereiken was.

Financiële achteruitgang dwong de Spanjaarden ertoe naar mogelijkheden te zoeken om de oorlog te beëindigen. Ook in de Republiek groeide de wil om tot vrede te komen. Het grondgebied van de Republiek was in voldoende mate geconsolideerd. Door de heroveringen van Frederik Hendrik was in het zuiden een gesloten buffer ontstaan, die de Republiek afdoende beschermde tegen invallen vanuit het zuiden.

In 1648 sloten Spanje en de Republiek in Münster een vredesverdrag en werd de Tachtigjarige Oorlog beëindigd. Spanje erkende de Republiek als soeverein en berustte in de sluiting van de Schelde. Spanje was niet langer in staat iets te betekenen voor de katholieken in de Republiek, die men altijd had beschermd of had getracht te beschermen. De overwinning was behaald door de Republiek der Zeven Provinciën.

De grenzen van de Republiek werden gevormd door de grenzen van de veroverde en heroverde steden en gebieden. Grenzen die ook nu voor een groot gedeelte de grens tussen Nederland en België vormt. Een uitzondering betreft de provincie Limburg, die pas in 1866 in zijn huidige vorm een deel van Nederland werd.

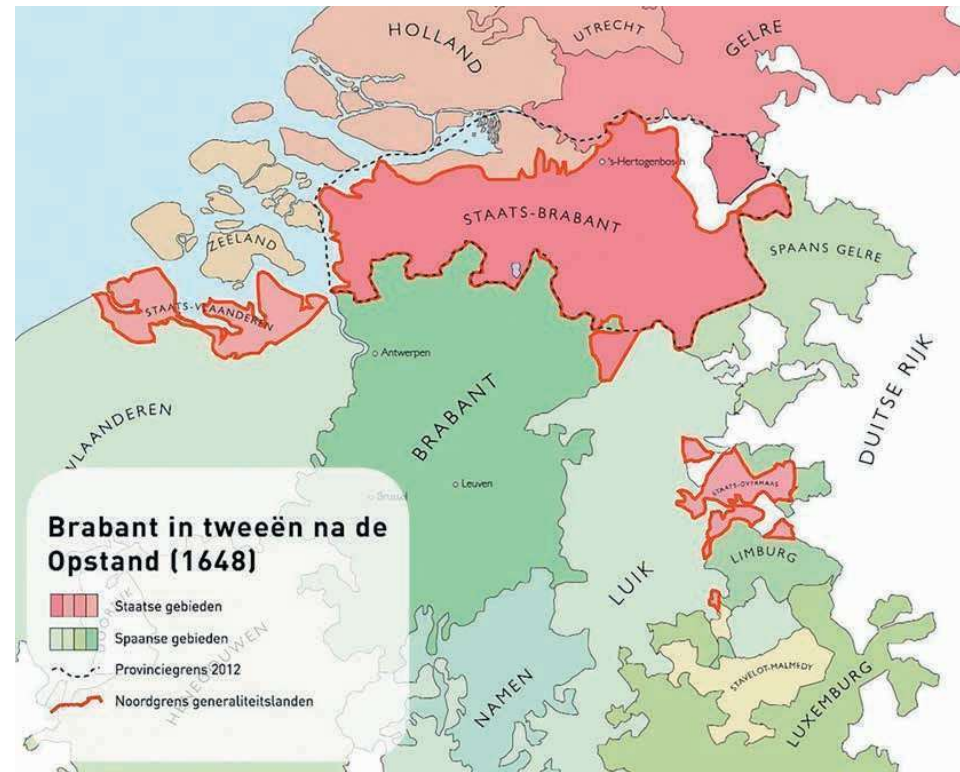
Binnen de Republiek van 1648 was er voor Brabant een ondergeschikte rol weggelegd. De verzoeken van de Brabantse steden en de

Oranjes aan de Staten-Generaal om Brabant als een zelfstandig gewest te erkennen, werden niet gehonoreerd. Naast politieke argumenten, de Oranjes zouden daarmee te veel macht krijgen, was er ook een belangrijk religieus argument. In de meeste steden en vooral op het platteland was de meerderheid van de bevolking katholiek gebleven. In de ogen van de protestante machthebbers waren zij 'potentiële' overlopers. Mochten zij te veel macht krijgen, dan zouden ze mogelijk kiezen om opgenomen te worden in de katholieke Zuidelijke Nederlanden. Dit betekende dat Brabant vanaf 1648 Staats-Brabant werd genoemd en vanuit Den Haag werd bestuurd door de Staten-Generaal.

Het oorlogsgeweld had Steenberg en veranderd in een armetierig vestingstadje. De overheid wenste de vesting niet op te heffen en er bleef een garnizoen in de stad. De ruitery van de Prins van Auvergne werd ondergebracht in enkele schuren bij de Ruiterswallen.

In de meeste steden en op het platteland bleef de meerderheid katholiek - volgens protestanten ging het om 'potentiële overlopers'

Helaas bleek een en ander noodzakelijk, want nog geen 25 jaar na de Vrede van Münster brak opnieuw oorlog uit. In het rampjaar 1672 werd de Republiek overrompeld door een gecombineerde aanval door de legers van zowel de Franse als de Engelse koning, aangevuld met die van de bisschoppen van Keulen en Münster. De Franse soldaten van Zonnekoning Lodewijk XIV ontmoetten nauwelijks tegenstand en de Republiek dreigde ten onder te gaan. De aanvallers beoogden daarna het land onderling te verdelen. Lodewijk had al verklaard dat hij Bra-

Het verdeelde Brabant in 1648 na de Tachtigjarige Oorlog

bant bij Frankrijk zou inlijven. Steenberg zou in dat geval een Frans stadje zijn geworden.

Voor de bevolking betekende deze nieuwe oorlog wederom een zware aanslag. Men moest het aandeel in de verdediging betalen in zowel geld, mankracht als materiaal. Een resolutie uit 1672 van het dorpsbestuur van Dinteloord geeft een opsomming van deze extra lasten. Zo moest elke boer drie wilgenbomen leveren voor het opwerpen van barricaden en borstweringen, met daarbij het nodige gereedschap. De bewoners van het dorp moesten extra opcenten (belasting) betalen. Daarnaast moesten ze zelf voor bewapening en munitie zorgen. Werd hier niet aan voldaan, dan vaardigde de Raad van State zware straffen uit.

In het begin zag het er naar uit dat Steenberg direct aan de Fransen zou worden prijsgegeven. De drie compagnieën van het in de stad aanwezige garnizoen werden meteen na de inval van de Fransen gesommeerd naar Holland te vertrekken. Hiermee was Steenberg nagenoeg onbeschermd. De Fransen rukten echter op vanuit het oosten en niet vanuit het zuiden. Bij afwezigheid van een garnizoen moesten de bewoners zelf de stad bewaken. Telkens als er geruchten rondgingen over een mogelijke inval van de Fransen werd er wachtgelopen bij de poorten en de wallen en ook op Fort Henricus. Ook in de kerkdorpen werden de inwoners gedwongen wacht te lopen. Tevens werden inwoners verplicht hand- en spandiensten te verrichten ter ondersteuning van de verdediging van de vestingen in Steenberg en Bergen op Zoom.

De Republiek besloot tot het vertrouwen, maar ook schadelijke, laatste redmiddel: inunderen. Van Muiden tot Geertruidenberg werden enorme gebieden onder water gezet. Stroken bouwgrond van kilometers breed werden met het water onbereikbaar voor de vijandelijke legers. Het water beschermde het nog niet veroverde grondgebied van 50 kilometer breed en 150 kilometer lang, de Nederlanden op zijn smalst. Ook werd de waterlinie onder Steenberg opnieuw geactiveerd en verdwenen enkele polders onder water.

Het machtige Franse leger liep vast op de Hollandse waterlinie. Weer kon het water het tij keren. Mede door de steun van Spanje herstelde het Staatse leger zich. De aartsvijand van de Tachtigjarige Oorlog was de Republiek nu te hulp gekomen. De Spanjaarden hadden hier een goede reden voor. Zij waren bevreesd dat een te machtig Frankrijk een bedreiging voor hen kon vormen. Op zee waren het de befaamde zeehelden Tromp en De Ruijter die de Engelse en Franse vloeten, ondanks hun overmacht, konden weerstaan en verslaan.

In 1674 verlieten de Fransen de Republiek. Ze lieten een door water en oorlogsgeweld overspoeld en geteisterd land achter. Niet het rijke Amsterdam of Den Haag had geleden. Nee, het was wederom het platteland, de kleine dorpen en steden, geplunderd door soldaten en met landerijen die door het water voor jaren ongeschikt waren voor de landbouw.

'Soldaten in het land, betekende armoede voor het platteland'

WEL EN WEE IN STAD, DORP EN OP HET PLATTELAND

Ondanks of dankzij het oorlogsgeweld van de Tachtigjarige Oorlog ontstond een gemeenschap met een eigen dynamiek. Een samenleving die ploeterend en hard werkend het dagelijks brood uit de klei moest zien te trekken. Een gemeenschap van gewone, voor het merendeel arme, maar ook zelfbewuste mensen. Stad en omgeving hadden moeilijke tijden doorstaan, maar wisten zich keer op keer te herstellen. Er waren kernen ontstaan die uitgroeiden tot de mooie stad en stadjes waarin velen hun hele leven lang zouden wonen, vaak generatie op generatie. Het dagelijks leven in 17de en 18de eeuw had zijn eigen kermerkende bijzonderheden: varkens en bier, ijsbreken en vlas roten, wolvenplagen en mussenjachten, huwelijksreglementen en stoute burgemeesters, kwajongens en een heks op de Welberg. **FVE**

Beeld uit de 17de eeuw in hartje Steenberg: varkens in de stad | © Martin Valkhoff

Schedelplaat van een Brabantse dorp in de Middeleeuwen, door J.H. Iasing

VARKENS IN DE STAD

IN DE BLOEIPERIODE VAN STEENBERGEN als handelsstad was het in de straten een drukte van belang. Vooral tijdens de jaarmarkt was de stad vol met vreemden die hun handelswaar probeerden te slijten. Er kwamen boeren, ambachtslieden en kruidenhandelaars, Lombarden en geldwisselaars. De herbergen deden goede zaken.

Er liepen niet alleen mensen en karrepaarden door de straten. Er scharrelden in de modderige ongeplaveide straten veel varkens rond. Dat was in middeleeuwse steden geen zeldzaamheid. Het middeleeuwse huishouden was meestal zelfvoorzienend. Dit betekende dat de veestapel zich over het algemeen rond het eigen huis bevond. Varkens zijn alleseters en waren, vergeleken met schapen of geiten, in een stad vrij makkelijk te houden. Zij werden gehouden voor het vlees. Ook andere delen van het dier werden gebruikt, zoals de haren in allerlei borstels en de botten in lijn. Voor het middeleeuwse huishouden waren ze een belangrijk en waardevol bezit.

Men liet het dier twee of drie jaar groeien en slachtte het in het najaar. Dan was er weer voor een jaar vlees en kon men de winter door. Varkens waren een soort spaarpotten op pootjes. Het was niet slechts een genoeg. Zij veroorzaakten stank, blokkeerden straten en bruggen en hun gewoet beschadigde de infrastructuur. Ook vormden ze een potentieel gevaar voor handelaren te paard en vooral voor jonge kinderen.

In veel middeleeuwse steden maakte het stadsbestuur zich hier druk over. In de Steenbergse keuren en wetsregels zijn meerdere artikelen opgenomen om de overlast van de varkens aan banden te leggen.

In de Voorgeboden (verordeningen) uit 1504 bijvoorbeeld, waarin de rechten, privileges en gewoonten van de stad tijdens de Blijde Inkomst van Graaf Hendrik van Nassau bevestigd werden, staan enkele bepalingen over de varkens in de stad.

Hield men meer dan twee varkens dan moesten deze achter het huis gehouden worden. Vrijdagen vormden hier de uitzondering op, want dan kon het hok worden uitgemest. Een andere bepaling verbood het om in de Rechtestraat (Kaaistraat) en in de poorten van de stad varkenskoten te plaatsen. Gebeurde dit toch, dan bedroeg de boete vijf schellingen en werd het kot op kosten van de overtreder verwijderd.

In 1543 verbood de magistraat loslopende varkens in en buiten de stad gedurende de acht weken durende oogsttijd. Ieder varken ouder dan twaalf weken moest een neursing hebben. Dit was om het omwroeten van de aarde tegen gaan. Zeer waarschijnlijk waren deze maatregelen niet afdoende. In 1549 kondigde de magistraat een totaalverbod af voor het loslopen van varkens in de stad en langs de Hillen.

In de stad liepen ook andere dieren los. In de Nieuwe Keur uit 1308 wordt melding gemaakt van een 'schutter'. Dit was een ambtenaar die

Het schrapen van een varken op de boerderij, door Adriaen van Ostade, 1678 | © Rijksmuseum, Amsterdam

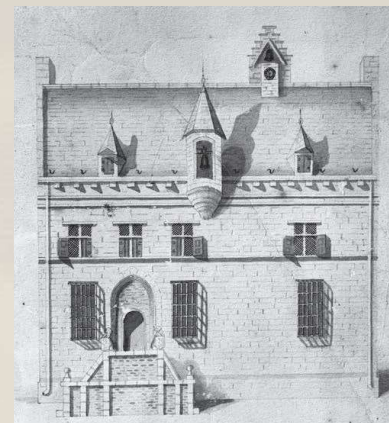
toe taak had losgebroken of op iemand anders grond lopende beesten te vangen en naar een omheinde ruimte, de schutbocht, te brengen. De eigenaar van het loslopende dier kreeg een boete. Het schutreglement van Kruisland uit 1494 is bewaard gebleven. Voor een overdag gevonden paard of varken moest een stuiver worden betaald en voor een loslopende koe een halve stuiver. Werd het dier 's nachts gevonden dan werd de boete verdubbeld.

Een extra zware boete werd opgelegd als er op het kerkhof een beest werd aangetroffen. In artikel 19 van de Voorgeboden uit 1504 werd bepaald dat per dier vier schellingen boete betaald moest worden. Een schelling was voor de kerk, een schelling voor het gasthuis, een schelling voor de schutter en een schelling voor de schout.

Overall liepen beesten en de straten lagen vol met mest. Voor de

landbouw was mest zeer belangrijk en wel in die mate dat het recht op straatmest werd verpacht. In 1504 werd bepaald, dat degene die de straatmest gepacht had, de straten iedere acht dagen moest ruimen. Pas daarna mocht iedereen van de straat halen wat hij nodig had.

Omdat landbouwbedrijven afhankelijk waren van mest, hielden ze meestal wat vee. Dit waren hoofdzakelijk koeien, die bovendien voor melk, boter en kaas zorgden. Ook werden kippen, varkens en hoenders gehouden. Op deze manier waren landbouwgezinnen grotendeels zelfvoorzienend.

HET STADHUIS

De stad kende wel enige belangrijke stenen gebouwen. Een daarvan was het stadhuis, tevens waterpoort. Door de gemeente Steenberg is een bijzonder schilderij van dit imposante gebouw aangekocht. Het is gedateerd omstreeks 1690.

Het stadhuis is in 1826 gesloopt, maar een bijzonder detail is bewaard gebleven. Een zandstenen leeuwtje met wapenschild. Ooit sierde het roofdier samen met zijn identieke tweelingbroer het bordes van het Steenbergse stadhuis., zoals we zien op een tekening van Ambrosius Duijvelaar van het stadhuis dat op de Markt in Steenberg stond. Op het wapenschild staat het oorspronkelijke wapen van de stad: een rood vlak, met een wit kruis en drie groene bergjes.

Een boerderij in het begin van de 17de eeuw, door Joab van Ghajn, 1603 | © Rijkmuseum, Amsterdam

HET LEVEN OP HET PLATTELAND

NET ALS IN DE STAD EN DE DORPEN waren de woningen op het platteland meestal opgetrokken van hout en met leem gedicht. De dakbedekking bestond uit stro of riet. Stenen huizen bleven lang een luxe. In de vroege middeleeuwen bestonden het huis en de bedrijfsruimte bijna altijd uit één vertrek. In de 16de eeuw veranderde dit.

De boerderijen hadden zelden vast personeel. De arbeiders werkten van dag tot dag, op verschillende bedrijven, en liepen de boeren af die het hoogste dagloon betaalden. Zij woonden in hutten en keten langs de dijken, waar ze bijeen hokten en in armoede leefden. Gehuchten als Oudlandse straat, Blauwe Sluis, Koevering, Notendaal, Heense Molen en Welbergsedijk zijn voorbeelden van concentraties landarbeiders rond Steenbergen.

Paarden waren de belangrijkste trekdiertjes en de meeste boeren hadden er meerdere. Ossen kwamen minder voor. Steeds vaker verrees naast de woning een stal of opslagruimte. Bij een klein en smal huis werd de schuur eraan vast gebouwd. De losse schuur werd soms 'Vlaamse schuur' genoemd. Onderzoek door archivaris G.W.G. van Bree toont dat in de 17de eeuw meer dan de helft van de boerderijen in de polders van het type Vlaamse schuur was. Aan de hand van een overgeleverde inventaris schetst hij een uitvoerig beeld van een Steenbergs boerenbedrijf.

Cornelis Pieter Dulfss overleed op 14 oktober 1631. De inventaris van het bedrijf werd door de Weeskamer vastgelegd. Zijn bedrijf stond in het Oudland en omvatte 14 gemeten bouwland. Elders in Oudland en in Vossemere had hij ook nog enig land gepacht, zodat hij in totaal ongeveer 30 gemeten beboerde.

De gebouwen bestonden uit woongedeelte (keuken, hoge kamer, moos, zolder en bakhuis), stal en schuur. De keuken was duidelijk het eigenlijke woonvertrek, er stond dan ook van alles: een rechte bank, een tafel met acht

stoelen en een kinderstoeltje deelden de ruimte met kammen, lepels, messen, tangen, melktonnetjes, vuurijzers, roosters en zelfs een pistool, een beslagen schop en een spade. Het verschijnsel woonkeuken is op het platteland overigens zeer gebruikelijk geweest. Het gezin sliep er ook, want er stonden vijf bedden (bedsteden?) met hoofd- en oorkussens en dekens. De hoge kamer was geen geriefelijke salon. Het was de sinds de middeleeuwen algemeen bekende 'opkamer'. In een hoek stond een spinnewiel met een bundel gesponnen garen, waterpotten, kandelaars, een vuurschop, beddepan, korven, schotels, kommen en enkele kisten kleding vulden de rest van de ruimte. Klein zal de kamer dus niet geweest zijn. Op de moos werkte de boerin aan de productie van boter en kaas. Een karn met melkton, kaaskoppen, schepborden en wringtobben bewijzen, dat ook de zuivelbereiding in Steenbergen druk werd beoefend. Twaalf houten tafelborden met drie dito lepels, enkele koperen potten, melkenners, enig aardewerk, een zeis en een kist maakten het interieur compleet. Het bakhuis kunnen wij gevoeliglyk passeren om over te gaan naar de zolder, die geheel voor het gedoste graan werd gebruikt. Omdat het dorstseizoen nog niet was begonnen, lagen er nog slechts wat veertels, rogge en boekweit, een hoopje erwten, een zeef en een maatschep.

In de stal stonden negen melkkoeien, drie ossen, vier stuks jong slachtvee, een zeug met biggen en zes paarden. De schuur bevatte een stapel opgetaste tarwe en verder wat wannen, ladders, rieden en vorken. Het stro stond in mijten op het erf. Dulfss had er het merendeel van zijn oogst opgeslagen; een stapel gerst, twee stapels haver, een partij bonen en twee stapels erwten. Hier stonden ook (waarschijnlijk onder een dak of afdak) twee wagens, twee ploegen met toebehoren, een eg, een kar, een beslagen voorwiel en drie houten bijenhokken. Een aantal hoenders en kuikens scharrelde rond de boerderij.

Loslopende dieren veroorzaakten schade aan de landbouw, maar er lag er ook een ander gevaar op de loer: wolven.

Wolvenjacht, Philips Galle eind 16de eeuw | © Rijkmuseum, Amsterdam

WOLVEN

WAT IN MODERNE TIJDEN EEN ZELDZAAMHEID IS, was in de 16de en 17de eeuw een heuse plaag. In de omgeving van Steenbergen zwierven roedels wolven.

Wolven brachten schade toe aan het vee en aan het jachtwild. De schade aan het vee was het belangrijkste. Wolven doodden schapen, varkens en geiten. Voor veel boeren was de wolf een grote kostenpost. Er moesten extra voorzieningen worden getroffen zoals het bewaken van de weiden.

Het is geen toeval is dat de wolvenpopulaties vooral in oorlogstijden groeiden. Aan de wolvenbestrijding kon dan minder aandacht worden besteed. Bovendien waren grote gebieden in tijden van oorlog moeilijk bereikbaar. Het is geen toeval dat zich halverwege de Tachtigjarige oorlog in en om Steenbergen een wolvenplaag voordeed.

Het stadsbestuur loofde een flinke beloning uit voor iedereen die een wolf ving.

Prof. dr. Han Leune trof in de stadsrekeningen van Steenbergen uit de periode van 1604 tot 1625 veel beloningsuitkeringen van burgers aan die een of meer wolven hadden gedood.

Net als elders in Nederland betrof het vooral jonge wolven. Die werden gevonden door wolvennesten uit te graven. In de door Leune onderzochte periode werd een twaalfstal volwassen wolven geschoten en werden bijna zeventig jonge wolven gevangen. Voor de jonge wolven werd gemiddeld fl. 3,- per wolfje uitgekeerd. Voor de oudere wolven gemiddeld fl. 4,50 en een oudere wolfin bracht zelfs fl. 8,- op. Dat was bijna twee keer het weekloon van een arbeider, een mooie bijverdienste dus. In vergelijking met elders was het niet zo hoog. In Utrecht bijvoorbeeld bracht een gedode wolfin fl. 120,- op.

boven: Miniatuur uit Der Naturen Bloems, door Jacob van Maerlant | © Kon. Bibliotheek Den Haag

links: De wolf in de omgeving van Steenbergen, 2021 | © Peter Nuijnen

De exacte plaatsen waar de wolven werden geschoten of gevangen zijn niet bekend. Slechts eenmaal wordt van een plaats melding gemaakt, de polder het Oudland.

Eeuwenlang kwamen er geen wolven meer voor in dit gebied. Totdat er in 2021 plotseling weer een wolf werd gesignaleerd in de polders tussen Dinteloord en Steenbergen. Maar op dit moment wordt deze wolf nog gezien als een beschermd dier. Dus het jagen erop levert geen geld op, maar kost de jager geld.

Mussenkoning tijdens carnaval in Strienestad | © Mark Koerndt

ZIJN MUSSEN GEVAARLIJK?

HALVERWEGE DE ACHTTIENDE EEUW waren ook mussen een punt van zorg voor de schout en schepenen.

Zwermen mussen trokken door de stad en over het akkerland. Ze werden verjaagd en afgeschoten. Er bestond al enige jaren een Mussengilde, met een hoofdman en dekens. Desondanks steeg het aantal mussen in de stad schrikbarend. Zij beschadigden de voornamelijk rieten daken van de huizen en brachten schade toe aan de boomgaarden. De veldgewassen buiten de stad werden soms tot een tiende deel door de vogels weggevreten.

Van alle kanten stroomden de klachten binnen. Het Mussengilde kon zijn taak niet langer aan. Begin 1756 kwam schout Cornelis Bloys op het idee om de hele bevolking van de stad te hulp te roepen. Iedereen moest op mussenjacht. Op Hemelvaartsdag (hoe toepasselijk) om precies twee uur in de middag moest iedere burger mussenkoppen inleveren bij Jan Schouten, de waard van herberg Prins Eugenius. Het aantal koppen dat diende te worden ingeleverd, was afhankelijk van het aantal brandemmers waarop iemands huis was getaxeerd. Voor elke emmer moesten twee mussenkoppen worden ingeleverd. Dit zorgde ervoor dat de mensen met de grootste huizen ook de meeste koppen inleverden. Lukte dat niet, dan moest per niet ingeleverde mussenkop een stuiver worden betaald. Wie niet kwam opdagen betaalde het dubbele.

De hoofdman en de dekens van het Mussengilde registreerden alles nauwkeurig. Van het geld dat werd geïnd, werd een feest voor alle mussenvangers gehouden. De schout maakte bij het schieten tot voorzichtigheid. Kinderen en jongelingen onder de achttien jaar mochten niet schieten.

Zodra de eerste mussen zich lieten zien, werd er flink jacht op ge-

maakt en er lustig op los geschoten. Tegen deze wilde schietpartijen diende zich onmiddellijk verzet aan.

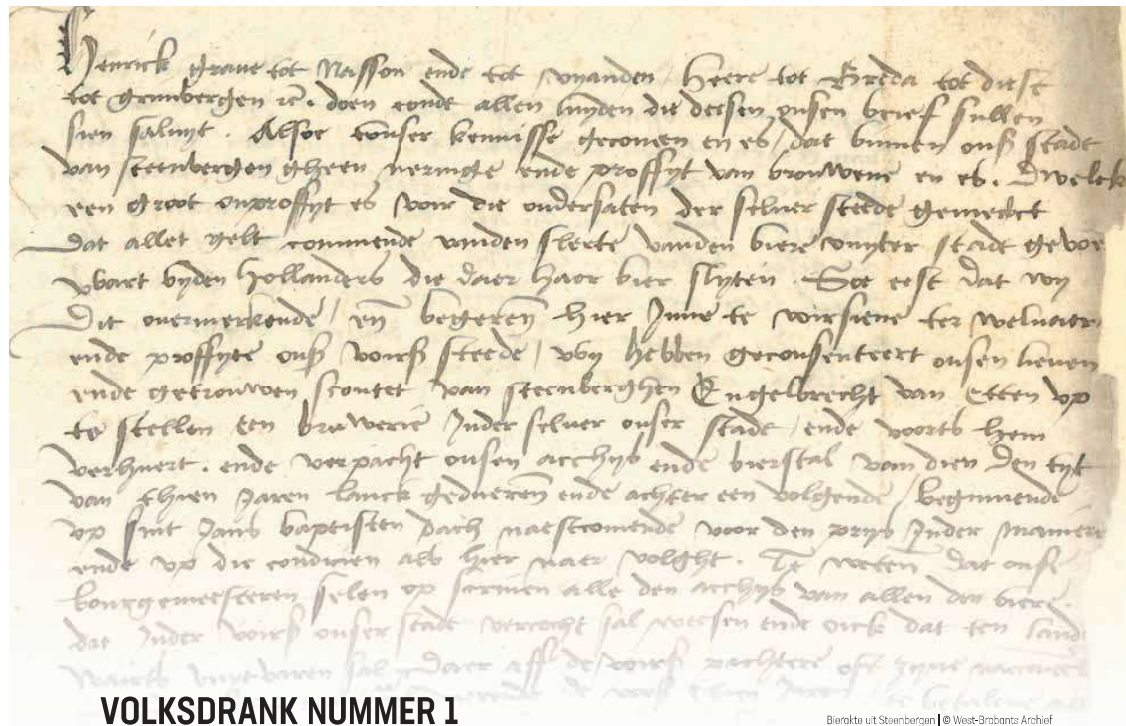
In april 1756 schreef de garnizoenscommandant aan de schout dat er binnen de muren van de stad flink werd geschoten. Het was volgens de 'placaten van het land' verboden om binnen de muren en op de 'algemene' straten enig wapen te dragen of te gebruiken. De mussenjacht moest in zijn ogen per direct stoppen.

De zaak werd hoog gespeeld. Heer van Steenberghe was op dat moment stadhouder Willem V van Oranje-Nassau. Deze was toen nog maar acht jaar oud. Zijn moeder, Anna van Hannover, was zijn voogdes en regentes. Op 12 mei 1756 deed zij uitspraak over het geschil. De mussenjacht als zodanig mocht doorgaan. Ze maande iedereen om vooral voorzichtig te zijn. Het schieten in de buurt van de kruutmagazijnen, die vaak daken van stro hadden, werd verboden, waarmee de zorg van de commandant enigszins werd weggenomen.

Wie op Hemelvaartsdag de meeste mussenkoppen bij Jan Schouten op zijn toog legde, werd de Mussenkoning van Steenberghe van dat jaar. Dit is een legendarische figuur, die sinds de jaren zestig niet meer weg te denken is uit het jaarlijkse carnavalsfeest van 'Strienestad'.

Het mussengilde zou nog lang actief blijven. In de Steenbergse Courant uit 1902 kunnen we lezen dat het mussengilde, dat gevestigd was bij J. van Tilburg op de Heense Molen, wel 7824 mussen om het leven had gebracht. Mussen werden nog steeds gezien als schadelijk voor de land- en tuinbouw.

Voor herbergier Jan Schouten betekende de mussenjacht van 1756 veel extra klandizie. Mussen, carnaval en bier gingen prima samen. Vanaf 1504 werd in Steenberghe bier gebrouwen.

Bierakte uit Steenberghe | © West-Brabants Archief

VOLKSDRANK NUMMER 1

IN DE MIDDELEEUWEN was het heel gebruikelijk en normaal om bier te drinken. Het werd in Noord- en Oost Europa dagelijks gedronken in alle klassen van de samenleving. In Zuid-Europa was wijn de meest alledaagse drank en was bier populair bij de laagste klasse van de bevolking. De kwaliteit en zuiverheid van water waren in die tijd zelden gegarandeerd. Bier en gedestilleerde dranken waren populair en veilig, omdat ze tijdens het brouwproces aan de kook werden gebracht en op die manier ontsmet.

In de veertiende eeuw kopieerden de brouwers van de Noordelijke Nederlanden uit steden als Hamburg en Bremen het gebruik van hop. Voor die tijd brachten ze hun bier op smaak met een kruidenmengsel dat gruit heette. Dit bevatte onder meer gage, laurier en hars.

Kuitbier is een biersoort dat werd gebrouwen met hop en havergerst- en tarwemout, gewoonlijk in de verhouding 3-2-1.

Het kwam voor in de Lage Landen var eind 14de tot in de 17de eeuw. Gruit en kuitbier, ook wel coyt genoemd, waren in Brabant de belangrijkste biersoorten. De bierconsumptie wordt geschat op 300 tot 400 liter per jaar per persoon.

Op 20 januari 1504 is een akte overgelegd, waarbij Henrick, graaf van Nassau en heer van Breda vermeldde, dat hem ter ore was gekomen dat zijn stad Steenberghe geen nering en profijt had van het brouwen van bier. De stad had geen inkomsten van de slijterij van bier, omdat de Hollanders er hun bier verkochten en de verdiensten opstrekten. Om deze reden verleende hij schout Engel-

brecht van Etten verlof om een brouwerij op te richten en werd toegestaan bieraccijns te heffen. De pachtovereenkomst ging in voor tien jaar en de pacht bedroeg jaarlijks zestig rijksgulden. Daarnaast diende voor elk vat cijns betaald te worden. Het document is de oudste bierakte van Steenberghe. Door bemiddeling van stadsgenoot Jan Peeters heeft de gemeente Steenberghe het stuk, dat ooit bezit van Steenberghe was, in 2020 aangekocht.

In de al genoemde Voorboden van 1504 is een aantal bepalingen opgenomen over het drinken van bier en heffen van accijns.

De accijnzen vormden een aanzienlijke inkomstenbron en bier was daar een belangrijk onderdeel van. Het was dus logisch dat de overheid streng toezag op het fust en de gebruikte maten. De Voorboden bevatten bepalingen ten aanzien van de maat van de biertonnen. Artikel 78

schrijft voor dat 'men sal wegen, meten en verkopen by Steenbargcher gewichte, meten metter Steenbargscier maeten. Ende alle gewicht sal sijn nae Berchs Coelsche gewichte'

Bij wet was geregeld dat, als men in een herberg had gedronken en de volgende dag niet voor 'noen' ofwel 12.00 uur had betaald, een boete van 20 schellingen volgde.

Ook was het verboden om op zon- en feestdagen tijdens de Hoognis te tappen. Na 22.00 uur was het sowieso niet toegestaan.

De Brouwer. De kaving staat gereed, Waar is het dorstend Leed?

*Als Dorst en Dranck malkaar ontmoet,
Is't Bitter d' oorspronch van het Soet:
ô Ziel! Begeeren en het Geeven,
Uw Dorst, en 's Leevens springfontyn,
Sal Eeuwige Verquicking Zyn,
Die weelden lust, soeck sulcke een leeven.*

Omdat voor bier brouwen schoon water nodig is, werd een aantal zaken, zoals het roten van vlas in de grachten en het wassen van pensen of kleren in de IJzerenput en Simonshaven, verboden.

Het bier dat men dronk was niet altijd afkomstig van de brouwerijen in Steenbergen en omgeving. Naast bier uit Holland kwam er Engels bier, Homburgschs (Hamburg) bier en Waelens bier de stad in. Dit was aanleiding tot een conflict tussen de tappers en het stadsbestuur.

Van het accijns op bier financierde het stadsbestuur grote werken. Om inpolderingen te kunnen betalen werd de bieraccijns, met goedkeuring van de heer, meerdere malen verhoogd.

In 1562 verzocht de stadsraad Willem van Oranje om de plannen voor de heropening van de haven goed te keuren en bij te dragen in de noodzakelijke kosten. De Prins had de stad volmacht verleend om voor dit doel de accijns op ingevoerde Hollandse bieren te reserveren.

boven: Bierdragers

onder: Buisdijje van brouwerij Wit Kruis | © Mark Koenraadt

De tappers waren slim. Omdat er op alleen Hollandse bieren extra accijns werd geheven, haalden zij het bier van elders. Het stadsbestuur zag dit met lede ogen aan en beklagde zich schriftelijk bij Prins Willem van Oranje. Deze veranderde daarop de bepalingen en de accijns gold vervolgens voor alle bieren.

Het benodigde geld bleef desondanks uit. De raad en rekenkamer uit Breda grepen in. De schout van Steenbergen, Willem de Rovere, werd op het matje geroepen. Enkele schepenen van Steenbergen beschuldigden hem ervan te veel door de vingers te zien. Willem kreeg een reprimande met de opmerking dat hij de instructies diende te volgen en overtreders streng moest straffen.

Gedurende de 17de eeuw volgden veel verordeningen over de hoogte van de accijns, de biermaat, het keuren en de kwaliteit.

Bier werd gebrouwen door beroepsbrouwers, maar ook door veel huisbrouwers. Daarnaast was er zoals gezegd veel importbier.

Amateurhistoricus Con Slokkers is nagegaan waar en door wie bier werd verkocht en wie het zelf brouwden.

In 1647 verkocht Hendrik Stoels op 'de Heense Molen' bier van 'De Thuijn' uit Rotterdam. Jan Geertsen van Nieuwenhuizen tapte bier van brouwerij 'Roeden Ancker' uit Rotterdam. Dit deed ook Ots Simonssen en de Koevering. Adriaen Cornelissen had in Steenbergen een brouwerij in het Oudland. Er waren er meer in Steenbergen. In de 17de eeuw waren dit 'De Witte Leeuw', 'De Ruijter', 'Het Rood Hart' en 'Het Kruys.' Later zou deze laatste on-

IEDERE BEWONER VERANTWOORDELIJK

der de naam 'Witte Kruys' of 'Wit Kruis' de markt in Steenbergen gaan domineren.

Hans Slokkers beschrijft in zijn boek 'Binnen de Wallen' de geschiedenis van het -nog bestaande- pand in de Berenstraat hoek Simonshaven, waar sinds 1667 een brouwerij in was gevestigd. Joan Stevens de Weert was de brouwer. Hij gebruikte water uit 'Symonshaven', maar door droogte werd dit water nauwelijks nog ververst en daarmee ongeschikt om er bier van te brouwen. Hij diende een verzoek in om water uit de Zuidvest te tappen. Voor eigen rekening mocht hij voor zijn put een nieuwe verbinding maken.

'Het drinken leert
de mens het eerst,
daarna pas het eten'

Later kwam de brouwerij in handen van oud-schepen Elias de Weert. Deze verkocht het pand in 1773 door aan Emmericus de Weert, een van de notabelen van de stad. Emmericus deed de brouwerij, die nu het Wit Kruis wordt genoemd in 1798 weer van de hand. Een eeuw later wisselde de brouwerij aan de Simonshaven in Steenbergen nog drie keer van eigenaar alvorens ze in 1877 in het bezit kwam van de familie Veraart.

Tenslotte een oud rijmpje. Dit doet uit de doeken waarom er zoveel bier werd gedronken:

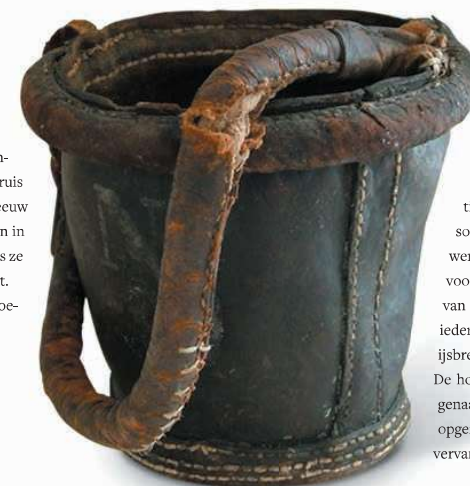
*Het drinken leert de mens het eerst,
Daarna pas het eten.*

*Men zal daarom uit dankbaarheid
Het drinken nooit vergeten.*

NAAST HET SAMEN BIER DRINKEN in herbergen kende elke stad veel vormen van samenwerken tegen onheil. Men was vooral beducht voor brand. De meeste huizen waren van hout met een rieten dak. Al in 1544 stelde de Magistraat een voorgebod (wet) op over de brandweer. Er stond een strenge straf op het stelen van brandladders, brandemmers en ander materiaal om branden te blussen. In het tweede artikel wordt er recht op vergoeding geregeld ingeval men iemand helpt diens huis te blussen. De hoogte van deze vergoeding werd gerechtelijk bepaald. Reeds in 1539 werd het verboden om het zeer brandbare vlas binnen de stad te verwerken. Dit werd in 1544 herhaald en streng bestraft. Waarschijnlijk zijn er dat jaar enkele grote branden geweest

De vesting van Steenbergen was omringd door een brede en diepe gracht. Deze vormde een goede bescherming. Maar 's winters werkte dit niet. Het water bevroor en was daarmee een voor de vijand eenvoudig te nemen barrière. Om dit te voorkomen moesten de burgers zodra de gracht bevroor het ijs kappen. Zij waren ertoe verplicht. De zogeheten IJsbreekverplichting in Steenbergen uit 1665 is door Han Leune onderzocht en gedocumenteerd.

Op 26 december 1665 vaardigde de magistraat van de stad (de drossaard, burgemeesters en schepenen) een resolutie uit waarbij met naam (en soms huis) vermeldde inwoners werden verplicht om op afroep voor het hakken (en breken) van ijs beschikbaar te zijn. Voor ieder huis in de stad werd een ijsbreekplichtige aangewezen. De hoofdbewoner, meestal de eigenaar of soms de huurder, werd opgeroepen. Deze kon zich laten vervangen. Het is aannemelijk dat

Ijsleed, tekening van Johan Brugman uit 1498

welgestelde inwoners, bejaarden, invaliden en vrouwen de klus door anderen lieten uitvoeren.

De stedelijke magistraat bepaalde de dag en het uur van het ijsbreken. Met het luiden van de klok, waarschijnlijk de stadhuisklok, werden de burgers opgeroepen. Wie verzuimde om mee te werken kreeg per keer een boete van 20 stuivers. Als deze boete niet werd betaald, werden de bezittingen van de nalatige, te beginnen met mobiele goe-

deren en huisraad, publiekelijk verkocht. Daar kon geen bezwaar tegen worden aangetekend. De lijst van ijsbreekplichtigen omvatte in totaal 126 namen, verdeeld over 6 wijken.

Vanuit het zuiden was er de voortdurende dreiging van vijand Frankrijk. Op deze manier boden de grachten de inwoners bij weer en wind goede bescherming.

De inval van de Fransen in 1747 in het westelijke deel van Brabant werd door veel burgers met angst en beven ervaren. Men vreesde voor een herhaling van 1672. De Republiek werd toen bijna onder de voet gelopen door Franse en Engelse legers, die gezamenlijk optrokken met de legermachten van de bisschoppen van Münster en Keulen. Dat het zo ver niet kwam, is vooral te danken aan de kilometers brede strook landbouwgrond tussen Muiden en Gorinchem die onder water werd gezet. Hierdoor werd de Franse opmars gestuit. Dit onder water zetten of inunderen zou voor Steenberg in 1747 ook de redding betekenen.

Het inunderen betekende voor Steenberg in 1747 de redding

LA NOUVELLE PUCELLE

IN 1747 KWAM HET OORLOGSGEWELD, een gevolg van de Oostenrijkse Successieoorlog, de Republiek binnen. De Republiek had de zijde van Oostenrijk gekozen. Hierdoor kwam ze in conflict met Frankrijk. In 1747 trok het Franse leger op richting de Republiek. Zeeuws-Vlaanderen, Maastricht en Bergen op Zoom werden aangevallen. Op 12 juli 1747 sloeg de Franse legeraanvoerder Woldemar, graaf van Lowendal, met 20.000 soldaten een beleg op voor de onneembaar geachte stad Bergen op Zoom. La Pucelle, de maagd, was de koosnaam van de vesting Bergen op Zoom. Dit refereerde aan het feit dat de stad tijdens en na de Tachtigjarige oorlog niet door een vreemde mogendheid was ingenomen.

Op 23 juli 1747 probeerden de Fransen Steenberg via een dijk aan te vallen. Zij kwamen niet verder dan tot op ongeveer 800 meter van de stadsmuur. Het gebied was op verschillende plaatsen geïnundeerd, onder water gezet. Op de kaart op de volgende blz. zijn dit de donkergrijze gebieden. De Fransen probeerden over een dijk dichtbij te komen. De dijk waarop de weg lag was echter afgegraven en met palissaden afgezet. Ook was een schans opgericht van waaruit de Franse manschappen onder vuur werden genomen. De Fransen trokken zich terug en Steenberg werd niet ingenomen. Steenberg zou nu 'la nouvelle Pucelle', de nieuwe maagd, kunnen worden genoemd.

Beleg in 1747 van Bergen op Zoom, door Jean Jacques Le Barbier, 1787 | © Rijksmuseum, Amsterdam

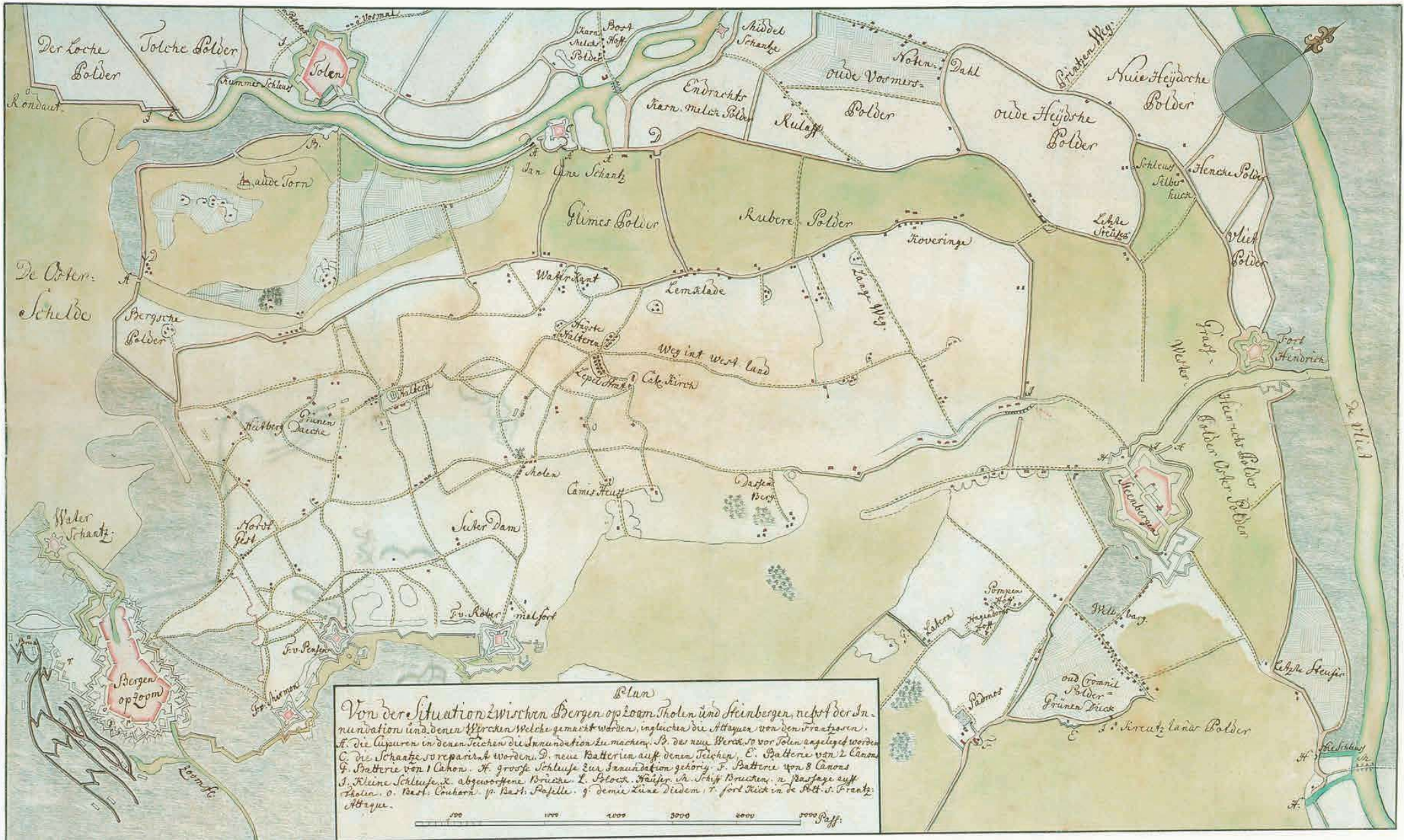
Menno baron van Coehoorn, door Casper Netscher, 1675 | © Rijksmuseum, Amsterdam

Burgers waren overgeleverd aan rovende Franse soldaten, die de huizen plunderden en vervolgens in brand staken

Maandenlang bestookten de Fransen met bommen de vestingwerken van Bergen op Zoom. Veel huizen en ook de Grote Kerk raakten zwaar beschadigd. Het was nóg erger dat in de door vriend en vijand onneembaar geachte vesting grote bressen werden geslagen. De vesting was een meesterwerk van de beroemde vestingbouwer Menno van Coehoorn. Deze was begin 18de eeuw ook betrokken bij de aanpassingen en verbeteringen aan de vesting Steenberg.

Op 16 september 1747 lukte het de Fransen om via de bressen de vesting Bergen op Zoom binnen te dringen en de verdedigers te verslaan. De soldaten en hun commandanten vluchtten via de Steenbergse Poort de stad uit. De burgers waren daarna overgeleverd aan rovende Franse soldaten, die veel huizen leeghaalden en daarna in brand staken. Bergen op Zoom zou ruim een jaar in handen van de Fransen blijven. Op 18 oktober 1748 werd de Vrede van Aken getekend. Zo kwam er een eind aan de Oostenrijkse Successieoorlog en trokken de Fransen zich uit Brabant terug.

Steenberg was gespaard gebleven, maar door de inundaties leden de boeren veel schade. In 1755 stond de Raad van State een schadevergoeding van 1000 gulden toe. Verdere verzoeken werden resoluut afgewezen.

GOED EN FOUT RECHT EN ONRECHT

Voor veel mensen waren het eeuwenlang zware tijden. In de stad en in de dorpen woonden gewone mensen. De maatschappelijke verschillen waren groot en overal speelde machtsongelijkheid. Bij het overschrijden van grenzen werd er opgetreden. De eerste keuren van de stad vanaf 1272 bevatten dan ook voornamelijk rechtsregels.

Deze corrigerende strafregels en de aard van de straffen geven een duidelijk beeld over de moraal van die tijd. Ze verschaffen een goede inzicht in de samenleving, over 'goed en fout', over wat wel en wat niet werd getolereerd. In de 17de en 18de eeuw ademde het strafproces nog de sfeer van de middeleeuwen. **FVE**

Procesverdrag van 12 Januarij 1606. Hendrik van den Broek contra Thomas Cornelius inzake levering van schepen | © West-Brabants Archief

RECHTSPRAAK DOOR SCHEPENEN

HET WAREN DE SCHOUT EN DE SCHEPENEN die recht spraken. Op deze wijze was de rechtspraak in handen van de vertegenwoordigers van de inwoners van de stad. Het leek op de in veel landen, zoals België, toegepaste juryrechtspraak, waarbij een jury 'het schuldig of niet schuldig' uitspreekt. De schout of drossaard was de vertegenwoordiger van de heer. Hij initieerde en bewaakte het gehele proces. Het was in het belang van de heer dat er in de gemeenschap rust en vrede heersten. Hij was het die de rechtsregels en de strafmaat liet opstellen, alsmede de procedure van berechting vaststelde.

Niet alleen in Steenberghe functioneerde een schepenbank. In De Heen, ook wel 't Hogediep genaamd, kreeg het polderbestuur in 1609

de bevoegdheid om criminele rechtspraak toe te passen. Daarmee kon het bestuur bij ongeregelde zaken direct ingrijpen. Na de voltooiing van het werk aan de dijken behield De Heen deze rechtspraak nog een paar jaar. De Heen kende een eigen schepenbank. Dit tot ergernis van Steenberghe dat daarover zijn beklag deed bij Prins Maurits. Deze gaf daar gehoor aan. Op 13 april 1619 werd bekend gemaakt dat de rechtbank en de vierschaar van het dorp 't Hogediep en het land van De Heen werden opgeheven en ondergebracht bij de schepenbank van Steenberghe. Ditzelfde was Kruisland al eerder in 1590 overkomen en eveneens onder druk van Steenberghe. De domeinraad van de Prins van Oranje stelde kort en bondig dat Steenberghe met Kruisland één geheel vormde. Na bijna een eeuw was het gedaan met de zelfstandigheid van Kruisland.

Dinteloord kende vanaf haar ontstaan een eigen schepenbank. De eerste schepenen van Dinteloord werden aangewezen door de Raad en Rekenkamer van Prins Maurits. Dit gebeurde overigens na goedkeuring door de magistraat van Steenberghe.

Nieuw-Vossemeer zou eeuwenlang vanuit Oud-Vossemeer worden bestuurd. In de schepenbank van Oud-Vossemeer, die uit acht schepenen bestond, was het dorp met drie leden vertegenwoordigd. Koning Lodewijk Napoleon had dit in 1809 toegezegd, maar pas bij zijn bezoek aan Nieuw-Vossemeer in 1814 werd het definitief geregeld. Oud-Vossemeer kreeg een eigen bestuur.

Lijst van de Dinteloorse rechter, 1794 | © West-Brabants Archief

RECHTSPRAAK MET TORTUUR

ARCHIVARIS G.W.G. VAN BREE heeft in zijn inventarisatie van de oud-rechtelijke archieven van Steenberghe de procesgang in criminele zaken beschreven zoals deze hier eeuwenlang van toepassing was.

- De schout vraagt de schepenen verlof om de verdachte te mogen ondervragen.
- Bij toestemming bepalen schepenen de dag waarop de verdachte op de aanklacht van de schout mag antwoorden.
- De schout stelt het proces-verbaal van ondervraging in handen van schepenen.
- Als de schepenen menen onvoldoende informatie te hebben, mogen zij zelf informatie ter plaatse inwinnen en/of getuigenverklaringen onder ede afnemen. De verdachte krijgt geen inzage van de verklaringen of opgave van de namen der getuigen.

Schandpaal op de hoek van het oude stadhuis van Duijmborg

Duim Schroef | © Märkisches Museum, Berlin

- Bij ontkenning van het ten laste gelegde worden de verdachte de martelwerktuigen (tortuur) getoond.
- Bij blijvende ontkenning wordt de tortuur toegepast 'tot discretie van de schepenen'.
- Verdachte bekent in de tortuur, doch herroept later zijn bekentenis, de tortuur wordt voor de tweede, eventueel derde maal toegepast.
- Verdachte bekent: hij wordt vervolgens ongeboeid op straat geplaatst en gevraagd zijn bekentenis gestand te doen.
- Na bevestiging door de verdachte formuleert de schout zijn eis.
- De verdachte of zijn verdediger antwoordt.
- Er volgt repliek, dupliek, enz. met mogelijkheid van tussentijdse getuigenverklaringen of ondervraging, zowel op verzoek van de schout als van de verdachte.
- Sluiting van het wisselen van processtukken. De griffier maakt een inventaris van stukken.
- De schout vraagt om vonnis.
- Schepenen wijzen vonnis.
- Als in het vonnis 'verbeurte van lijf en goed' is bepaald, vraagt de schout op welke wijze de executie zal dienen te geschieden.
- Schepenen doen uitspraak over de wijze van executie.

Schout, schepenen en secretaris (griffier) hebben voorts recht op een 'tamelijk maeltijt' op de dag van de executie.

*Exceptie on antwoord door Jan
Babliet van woonende binnen de
Stad gedienge Excoisende
Contra
Cornelis van Eekelen Mr Smit
in de woonende binnen de te Fla
Ey Hoer en gelte opreunde*

Rechtszaak Cornelis van Eekelen | © West-Brabants Archief

Dit laatste is opmerkelijk. Waarschijnlijk hoorde dit bij de gerechtshofzaken die een veroordeelde, veelal na de rechtszaak, moest betalen.

Het valt op dat de verdachte martelwerktuigen werden getoond en gedreigd werd die te gebruiken. Het tonen alleen al was vaak afdoende. In de dossiers van veel strafzaken wordt vermeld dat de gedetineerde ‘buijten pijn en banden van ijser’ vrijwillig bekende.

Van veel rechtszaken in Steenberg en is het dossier, of een gedeelte daarvan, bewaard gebleven. Veel zaken betreffen burgerlijke zaken. De meeste daarvan zijn geschillen over betalingen en vorderingen. Daarnaast zaken als bijvoorbeeld een geschil over het afbreken van een scheidsmuur tussen Johan Hekelaar en Johan Braber. Een geschil uit 1767 tussen Jan Bon en Cornelis van Eekelen over een vaste plaats in de roomse kerk, in dit geval de schuilkerk in de Kleine Kerkstraat, is ook bijzonder.

In het oud-rechterlijke archief van Steenberg bevinden zich processtukken van meer dan 150 processen in de criminele sfeer uit de periode tussen 1601 en 1802. Veelal zijn het zaken als belediging, diefstal, mishandeling en doodslag. Daarnaast zijn er stukken over enkele processen inzake ontucht en overtredingen tegen het huwelijksreglement. Deze verschaffen inzicht in het moraal en de zeden in dit tijdsgewricht. De moraal- en zedenwetgeving in de 17de en 18de waren in hoofdzaak gebaseerd op de leer en visie van de gereformeerde kerk.

Na de vrede van 1648 bestond in de Republiek van de Verenigde Nederlanden geen godsdienstvrijheid voor de katholieken. De gereformeerde kerk verkeerde in de comfortabele positie van de enig toegestane publieke kerk. De Staat verklaarde daarmee dat het Calvinisme de enige ware christelijke religie was. Het Egt-Reglement uit 1565, een reglement met 95 bepalingen, was hierop gebaseerd.

Dit Egt-Reglement gold voor steden, heerlijkheden en dorpen in de Generaliteitslanden, dus ook voor Steenberg en de kerkdorpen. In artikel 71 komen de ware bedoelingen van de wetgever met de Generaliteitslanden helder tot uiting.

Artikel 71

Vorders om dat Wy oock in ervaringe gekomen zyn, dat het Landt onder de Generaliteyt resorterende, vervult is met Boeschappen, Hoereryen, Over-

speelen, lichtvaerdighe t'samen ende door loopingen door Kinderen, in weerwil, spijt, ende tot groote droegheydt van vrome ende sorgvuldighe Ouders ende Vooghten, oock met moetwillige verlatingen, wrevelige Huyshoudingen, schofferingen ende andere oneerbaarheden, tot groote kleynachtighe van de publycque autoriteyt, ende verwarighe van den toorn Gods over desen Staet, zoo hebben Wy geordonneertende gestatueert, ordonneren ende statuieren midtsdesen.

(Boeschoppen is het hebben van geslachtsgemeenschap.)

Johannes Calvinus | © Catharijneconvent Museum, Utrecht

*Van die wed. Mevr. de toe vrom. end e
guede Pieterella de Belder een hem is
geimpregneert en beswangeret geworden in de
op een 26 october van het gepa. horee Jan
1744 voren verduyden kint is verlost
Levan dat we die zijf tel nocht te met
gued Pieterella de Belder in de huwelij
ken Mevr heeft begaen kind en op
daar door verwarigen in de vete
zij het 26. Articlen vande vrom. Egt
Reglement gestatueert, en off. blyven*

Aanklacht Geerink | © West-Brabants Archief

Alle openbare ambten en dus ook alle bestuursfuncties waren van overheidswege verplicht van gereformeerde huize te zijn. Dit betekende dat in de stad Steenberg, waar de overgrote meerderheid katholiek was, het stadsbestuur – drossaard en schepenen – gereformeerd was. Deze zagen toe op het naleven van de zeden en huwelijksmoraal zoals vastgelegd in het streng calvinistisch Egt-Reglement. Wat in gereformeerde kring was verboden, kon in katholieke kring worden getolereerd of gedoogd. De drossaard of schout had de bevoegdheid en de plicht om bij overtredingen van dit reglement daders te vervolgen en bestraffen.

Een aantal zaken in het Oud-Rechtelijk archief van Steenberg heeft direct betrekking op overtredingen van een of meerdere artikelen van dit Egt-Reglement. Hieronder volgen enkele karakteristieke processen. Zij geven een goed beeld van de mores in Steenberg gedurende deze periode.

Artikel 86: Ontmaagden en niet huwen

'Die een eerbare Jonge Dochter, minder ofte meerderjarigh zijnde, met schoone woorden van Trouw-beloften, ofteander sints, yets wijsmaectt, deselve verleyt, ende door de hyslaep in hare eere krenckt, ende defloereet, isse gehouden te doteren nae haere qualiteyt (indien hy ze niet en trouwt) tot arbitragie des Rechters, ende tot breucke te betalen hondert guldens.'

(Defloeren betekent ontmaagden.)

Nicolaas Geerink had zich in 1745 niet gehouden aan art. 86 van 'Het Egt-Reglement van de Hoog Mogende Heeren Staten Generaal' van 18 maart 1656.

Nicolaas had, zo luidt de letterlijke tekst van het vonnis, *'Het onderstaan om vleeschelijk te converseren met eene Pieterella de Belder, jonge dochter, in soo verre dat Pieterella door hem is geimpregneert en beswangeret is geworden. Op 26 oktober 1744 is zij van een kind verlost'*.

Nicolaas wilde niet met Pieterella in het huwelijk treden. Op dergelijk handelen stelde de Staten-Generaal, die zich behoorde van de goede zeden achtte, een boete van honderd gulden.

Ondanks herhaalde verzoeken van procureur François Clement is Nicolaas geen enkele keer komen opdagen. François Clement trad namens de (substituut) drossaard Swrijters veelvuldig op als procureur.

'Merry couple', door Jan Steen, tweede helft 17de eeuw | © Museum De Lakenhof, Leiden

Nicolaas werd bij verstek veroordeeld tot het betalen van twee derde van het boetebedrag: zes en zestig gulden, dertien stuivers en vijf penningen. Dat was een fors bedrag, maar eenmaal betaald, was zijn 'eer' gered. Het meisje bleef met haar dochtertje alleen achter. Van de boetesom ontving zij geen cent.

Artikel 60: Stiefvader en stiefdochter

'Insgelijks eegen Man mach trouwen met sijn Stief-dochter sijner Huys-vrouwe, dat is, met de Voor-Dochter sijner Huysvrouwe, nochte met eenige van de selve sijnere Voor-Dochters Desenden [...].'

Een andere zaak van drossaard Swrijters betreft dit artikel 60 van het Egt-Reglement. In 1744 besloot hij om Jan van Beers en Caatje Craen te vervolgen en in hechtenis te nemen.

Deze complexe rechtszaak is door prof. dr. Han Leune onderzocht en gepubliceerd.

Op 24 oktober 1744 maakten Jan van Beers (weduwenaar) en Caatje Craen aan de kerkenraad van de protestantse kerk van Steenbergken kenbaar dat zij met elkaar wilden trouwen. De verplichte procedure met het afroepen van het voorgenomen huwelijk was nog niet gestart of Jan en Caatje werden door drossaard Swrijters in voorlopige hechtenis genomen.

Caatje Craen was op 19 december 1722 katholiek gedoopt. Zij, dochter van Willem Craen en Cornelia Bloc, is vermoedelijk blind geboren. Zij woonde op De Welberg.

De vader van Caatje overleed kort na haar geboorte en op 3 september 1723 hertrouwde haar moeder Jan van Beers, die daarmee de stiefvader van Caatje werd. Zij woonden in de polder Oud Cromwiel. In 1743 overleed Caatje's moeder. Jan van Beers was toen ongeveer 40 jaar en ging een intieme relatie met zijn 21-jarige stiefdochter aan. Kort daarop raakte zij in verwachting. Dit was aanleiding om naar de dominee en de kerkenraad te gaan om mee te delen dat ze wilden trouwen. Op dat moment greep drossaard Swrijters in. Volgens artikel 60 van het Egt-Reglement was een huwelijk tussen stiefvader en stiefdochter niet toegestaan.

Dit werd gezien als 'bloedschande'. Daarnaast was, ingevolge artikel 66, geslachtsgemeenschap tussen stiefvader en stiefdochter verboden.

Feitelijk is er tussen een stiefouder en stiefkind geen sprake van bloedverwantschap. De in het Egt-Reglement terug te vinden huwelijksmoraal was gebaseerd op de streng gereformeerde standaard. In Steenbergken zou het huwelijk van Jan en Caatje in katholieke kring hoogstwaarschijnlijk zijn gedoogd.

Eind november 1744 begon het proces tegen Jan en Caatje. Kort na het begin van het proces beviel Caatje in de gevangenis van een dochtertje. Het kind werd direct van de moeder afgenomen en in het Armen en Wezen Gasthuis geplaatst.

De eis van de vertegenwoordiger van drossaard Clement was niet mis.

Naar zijn mening was de zaak zo ernstig dat hij voor zowel Jan als Caatje de doodstraf eiste. Mocht deze strafeis te zwaar worden bevonden, dan eiste hij een stevige lijfstraf alsmede verbanning uit Steenbergken. Tevens zouden alle bezittingen worden geconfisqueerd en dienden zij de proceskosten te betalen.

Tot verdediging van Jan voerde procureur De Weert aan dat Jan een onnozele en onkundige boerenarbeider was, die te goeder trouw meende te handelen. Immers, in Steenbergken was een dergelijk huwelijk voorheen altijd toegestaan. Hij had ook niets tegen de wil van Caatje gedaan. Ter verdediging van Caatje voerde hij aan dat zij blind was, onnozel en onkundig en in de veronderstelling verkeerde dat een huwelijk met Jan van Beers was toegestaan.

De schepenbank veroordeelde Jan tot een geseling met de roede vastgebonden aan een paal, verbanning uit Steenbergken gedurende twaalf jaar en betaling van de kosten van het proces.

Caatje kreeg geen lijfstraf, maar moest 3 maanden op water en brood de stadsgevangenis in.

Ook zij moest meebetalen aan de proceskosten.

Hun huis en de bezittingen werden publiekelijk geveild. Het bedrag was niet toereikend voor de kosten, zulks tot ergernis van drossaard Swrijters. Hij vond dat Caatje niet vrijgelaten had mogen worden en in gijzeling had moeten blijven tot alles betaald was. Waarschijnlijk hebben Jan, Caatje en hun dochtertje elkaar ergens in de Zuidelijke Nederlanden teruggevonden

Proces criminel tegen Caatje Craen, 1744 | © West-Brabants Archief

Lith. de Goussier, Ponce, Blauwe.

Boulevard des Italiens, N° 5.

QU'UNE GARDE (qui a un tour de d'chez le coiffeur) EST HEUREUSE!

Quand elle vous dit: c'est vous tout craché....
Vous l'aurez fait faire, y n' seroit pas mieux fait.

Litho van een vroedvrouw, door Nicolas Toussaint Charlet, circa 1835 | © Rijksmuseum, Amsterdam

Het Egt-Reglement kende een groot aantal bepalingen over buitenechtelijke kinderen en de rol van vroedvrouwen daarin. Nog tijdens het geboorteproces moest de vroedvrouw de moeder om de naam van de vader vragen. Dat was lastig en in meerderlei opzicht pijnlijk. Dit gold niet in het minst voor de notabelen van de stad.

Artikel 88: De eed van de vroedvrouw

'Ende om te meerder dese ontuchtigheden te ontdekken, tegentegaen, ende die te straffen, zoo belasten Wy oock alle de Magistraten onder Onsgebiedt staende, datse alle Vroet-Vrou wen sullen beeedigen (haer den Eedt wel beduydende) van binnen vier-en-twintigh uyren nae de geboorte eniger Bastaert Kinderen, deselve aen haer te moeten aenbrengen, de Naem ende de wooninge des Moeders. [...]'.

Vroedvrouwen moesten een eed afleggen dat zij bastaardkinderen zouden melden.

Wat in eerste instantie niet meer leek dan het verzwijgen van de geboorte van een kind zonder een vader, kreeg voor het gerecht een pikant tintje. Dit werd veroorzaakt door de rol van burgemeester Deijts van Steenbergken.

Op de ochtend van de eerste dag in december 1775 gonsde het in Steenbergken van de geruchten. De vrouwen op de markt hadden babygehuil gehoord. Dit kwam uit het privaat van burgemeester Deijts. Maar deze had geen vrouw en woonde er alleen met zijn dienstmeid. Had zij een kind gekregen? Maar zijn meid, Neeltje Timerius, was al 43 jaar en ongetrouwd. Ze was wel dik geworden de laatste maanden. Wie kon in dat geval de vader zijn?

*Mitsgedaan ende Verpandert so als
hier voortijder Afsaet Afsaet geannoteert is. De
welke Inhoudt van de Reden van de
geboorte van een kind. De 29ste November
De welke geplaatst is door de
Van Steenberghe van Steenberghe van Steenberghe
In den Maand van November 1777. De
van den Heer Jodocus Schuyten Commis-
saris.
De Onwettige huysvrou van een eff*

*P. Langlet Wroetvrou
Van Steenberghe
De Heer Jodocus Schuyten*

Ondertekening van de Steenbergse vroedvrouw Anna Bruijndijk, 1777 | © West-Brabants Archief

Het nieuws was ook Pieter Coster, stadhouder van Steenberghe, ter ore gekomen en hij vroeg stadsvroedvrouw Anna Bruijndijk om een verklaring. Als er in de stad een kind was geboren, moest zij dat weten. Bovendien had zij bij haar benoeming de eed afgelegd, dat ze 'geen bastaard kinderen zal halen zonder binnen den tijd van vier en twintig uren na de verlossing aan den heer Officier aan te brengen inclusief de naam en woonplaats van de moeder.'

De vroedvrouw gaf de stadhouder een door haar ondertekende brief, waarin zij verklaarde dat zij Neeltje op 31 augustus 1775 nog had onderzocht. Deze had wel een dikke buik en opgezette borsten, maar 'haar lijfmoeder onder in het lighaam sag uit als van een onbevrukte vrouw of jong meijse'. Neeltje was op dat moment niet zwanger, aldus concludeerde zij. Later bleek dat deze verklaring niet door haar, maar door burgemeester Deijts was opgesteld.

De geruchten hielden aan. Stadhouder Coster raadpleegde de schepen van de stad. Men besloot de stadsvroedvrouw te verhoren op verdenking van het niet melden van de geboorte van een buitenechtelijk kind.

Het proces vond veel later plaats in de jaren 1777 en 1778. De schepen Emmaricus de Weert en Christiaan van Doornik ondervroegen Anna Bruijndijk op 26 september 1777 en nogmaals uitvoerig op 2 januari 1778. Zij verklaarde dat ze op 29 november 1775 rond zeven uur in de avond verzocht werd om naar het huis van burgemeester Deijts te komen. Zijn inwonende dienstmaagd (een mooie naam in deze context) Neeltje Timmerius was aan het bevallen.

De burgemeester kwam deze avond rond acht uur thuis. Hij en Anna droegen samen een bed van boven naar de kelderkamer. De vroedvrouw constateerde snel dat het kind 'niet gekeerd' was. Dit hield in dat het een lastige bevalling zou worden. Zij vroeg de burgemeester toestemming om hulp van een andere vroedvrouw te halen. Dit stond burgemeester Deijts niet toe. Hij wilde er geen anderen bij hebben. Niemand

Het 'onechte' kind van de burgemeester in de poepdoos

Poepdoos eind 18^e eeuw

mocht weten dat zijn meid een kind kreeg. De reden die hij Anne hiervoor gaf, was dat hij zijn meid graag wilde behouden. Dat zou onmogelijk worden als algemeen bekend werd dat zij in zijn huis was bevallen van een bastaardkind.

Tot vroeg in de morgen was de burgemeester bij de bevalling aanwezig. Tijdens de bevalling zou hij tegen Anna hebben gezegd, dat hij zijn dienstmeid had beloofd dat hij haar zou helpen zolang hij leefde en dat ze geen gebrek zou lijden. Neeltje zelf had daar minder vertrouwen in. Tijdens de bevalling riep ze: 'Je staat daar maar te dwaalen als een verdomde Louis, ik wou dat je op je kont ging zitten bij het vuur, want als voor de donder maak je zo nog dat het uitkomt.'

Direct na de zware bevalling werd het hard huilende kind in dozen gewikkeld. Deijts gaf Anna opdracht om het kind naar het secreet

te brengen. Dit hokje was het privaat, ofwel de poepdoos, buiten de woning. Het huilen van het kind mocht niet gehoord worden. De baby echter krijsde door. Daarop droeg Deijts haar op om het pas geboren meisje naar haar eigen huis te brengen. Dit deed Anna, waarna ze snel terugkeerde om moeder Neeltje verder te verzorgen.

Ze had Deijts gezegd dat ze, ingevolge haar eed, een verklaring moest opstellen van de geboorte van een 'onecht' kind. De burgemeester had haar gezegd dat dit nu niet nodig was. Hij was tenslotte burgemeester en hij wist het. Ze had daarmee, aldus Deijts, voldaan aan de regels. Ze bleef aandringen omdat dit niet overeenkomstig haar eed was. Hierop verbood de burgemeester haar om de verlossing van Neeltje Timmerius van een 'onecht' kind aan de stadhouder bekend te maken. Hij zou de stadhouder wel op een 'pijpe' vragen en hem het verhaal onder vier ogen vertellen.

Anna was er niet gerust op. Daarna had burgemeester Deijts haar gezegd dat, als ze het toch zou melden, dit het einde van haar beroep als stadsvroedvrouw zou kunnen betekenen. Daar zou hij dan wel voor zorgen.

Burgemeester Deijts had zelf al eerder een verklaring opgesteld dat Neeltje niet zwanger was. Anna had deze ondertekend. Maar nu ze die verklaring zag, zei ze niet meer te weten dat ze deze had ondertekend. Ze had op de avond van 2 september 1775, enkele dagen na haar inwendig onderzoek van Neeltje, samen met haar en de burgemeester wel twee flessen wijn gedronken. De burgemeester had haar toen een papier gegeven dat ze moest tekenen. Bij het tweede verhoor, onder ede, verklaarde ze dat deze verklaring niet klopte en door burgemeester Deijts

was vervalst. Naar haar mening had de burgemeester dit gedaan om 'rompelingen en gerugten' tegen te gaan. Daarnaast, zo verklaarde Anna, vond Deijts 'dat zijn eer gekrenkt zoude zijn, dat zijn meid in zijn tegenwoordigheid gekraamd zoude hebben'. Anna zelf voelde zich door de burgemeester 'misleidt'.

Moeder Neeltje Timmerius heeft haar dochttertje waarschijnlijk nooit gezien. Direct na de geboorte was het kind naar het huis van vroedvrouw gebracht. De volgende dag stond voerman Andries Somers bij Anna voor de deur om, in opdracht van de burgemeester, haar en de baby naar Roosendaal te brengen. Daar werd ze in herberg de Zwaan opgewacht door de vrouw van een smidsknecht en een Roosendaalse vroedvrouw. Voor hen had zij van burgemeester Deijts twee rijksdaalders en een gulden meegekregen. Vijf dagen later moest vroedvrouw Anna het kind in Roosendaal ophalen. Het werd nu naar de zuster van Anna in Oosterwijk gebracht. Daar zou het minstens een half jaar verblijven. De zuster van Anna zou hiervoor vijftig gulden krijgen. Voor haar bemiddeling zou Anna van Deijts vijftig gulden hebben ontvangen. Het is onbekend wat er verder met het kind is gebeurd. Misschien kon burgemeester Deijts weer rustig slapen. Hij had zijn meid nog en het kind was van de aardbodem verdwenen.

De stukken vermelden niets over de straf voor stadsvroedvrouw Anna Bruijndijk. Cornelis Johannis Deijts is nog jarenlang, zeker tot 1792, burgemeester in Steenberghe gebleven. De rechtszaak had hem klaarblijkelijk weinig schade berokkend.

*Art. 57.
Op het niet is gewaakt de Voer-
man Andries Somers welke
des Geds en het kind bij zich
hebbende het voorste kind op
den 1^{en} December 1775.
niet zijn Koelskar naar
Roosendaal heeft gebracht?*

Kind naar Roosendaal | © West-Brabants Archief

Herberg De Zwaan op de Roosendaalse Markt

Het bordel, door Joachim Beuckelaer, halverwege de 16^e eeuw | © Wallers Art Museum, Eolimere

Artikel 76: Vuile Hoererij en libidineus leven

'De Hoereneude Hoere-Jagers sal men vangen, ende voor de eerste reyse tot discretie van den Rechter, te Waterende te Broot setten, ende voor de tweede reyse bannen, geesselen, oftswaer der straffe, tot arbitragie als voorenen libidineus leven met vuile hoererij.'

Elisabeth (Lisa) Matthijse Veuseleers bekende 'buiten pijn en banden van ijser' dat ze jarenlang een 'seer dissolut, ongebonden en libidineus' leven had geleid. Zij was bij haar arrestatie in Steenbergen veertig jaar oud. Elf jaar eerder was ze in 'vuile hoererij vervallen' bij een zekere Amout Buurmans in de stad Barendrecht bij Antwerpen.

In 1722 had zij een kind gekregen dat zij kort na de geboorte om het leven bracht. Daarna had ze het heimelijk begraven op het kerkhof van haar geboorteplaats Kalmthout. Daarop vluchtte ze naar polder Koningsoord, dat onder jurisdictie van de heerlijkheid Prinsenland viel. Bij een zekere Jan van der Grient zette zij haar 'vuile driften' voort. In 1725 beviel ze weer van een kind. Het werd geboren in de keet van Adriaan van Jimmevelt, een bouwman die in het verdronken Westland in Steenbergen woonde. De baby werd dood in het huis aangetroffen. Lisa verklaarde dat het in haar armen was gestorven. Zij had het kind niets aangedaan. De schepenen hadden sterke twijfels. Het kind was immers niet doodgeboren en ze zagen geen redenen waarom het kind spontaan zou zijn gestorven.

De schepenen waren van mening dat Lisa Veuseleers streng gestraft diende te worden. De strafmaat moest tot voorbeeld dienen dat der-

gelijk kwalijk en pervers gedrag in Steenbergen niet werd getolereerd. Drossaard Diederick Jan van Hogendorp bevestigde het vonnis. Lisa Veuseleers werd naar de plaats gebracht waar men gewoon was de executies van criminele justitie te doen. Daar werd zij aan een paal gebonden en geselsd. Waarschijnlijk vond dit plaats op de Markt bij het stadhuis. Buiten de wallen was een plaats waar de galg stond, maar Lisa moest in het openbaar en ten overstaan van zoveel mogelijk burgers te schande worden gezet. Voorts werd ze voor haar leven lang uit Steenbergen, Kruisland, De Heen en Dinteloord verbannen.

Lijfstraffen waren niet alleen iets van de middeleeuwen, ook in de achttiende eeuw werd tegen misdadigers en misdadertjes stevig lichamelijk geweld gebruikt. Verbanning werd vaak opgelegd en er was een nóg zwaardere straf. Je naam stond vermeld op een lijst bij de poortwachters. Deze lieten je de stad niet binnen. Het poorter- of burgerschap van een bepaalde stad was een belangrijk voorrecht. Het gaf rechtszekerheid en bovenal bescherming. De tot verbanning veroordeelde was ontheemd.

Libidineuze Lisa werd op de markt vastgebonden aan een paal en geselsd

TWEE DIEFJES PRONKEN MET ROEDEN OM DE HALS

DIT ONDERVONDEN DE TWEE JONGE DIEVEN, Adam Baijinks (16 jaar) en Franske Lassoock (17 jaar). Franske woonde in Kruisland en zijn vriend Adam was een schippersknecht uit Hellevoetsluis. Al een paar zondagen keken zij in de kerk verlangend naar de muntjes die in de sleuf van het armenkastje werden gestopt. Ze keken elkaar aan en dachten hetzelfde: 'Dat geld is ook voor ons, want wij zijn ook arm.'

Ze bedachten een plan om het geld te bemachtigen. Ze konden zich tussen de twee predicaties, die elke zondag in de kerk werden gehouden, laten insluiten. Dan hadden ze de tijd om het armenkastje open te breken en het geld eruit te halen. Op zondag 13 oktober 1738 voerden ze dit plan uit. Na de eerste predicatie verscholen zij zich in een donkere hoek achter een grote pilaar. Toen ze hoorden dat de deur werd afgesloten, liepen ze naar het houten collectekastje en braken het met hun messen open. Ze namen er vijf guldens uit.

Enkele weken later stalen ze op dezelfde manier geld uit het armenkastje. Net voordat de tweede predicatie begon slopen zij naar buiten. Daar zagen ze procureur Van Pelt met heel zijn familie naar de kerk gaan. Dit betekende dat daar dus niemand thuis was.

Ze klommen over de schutting van dit grote huis, peuterden met hun messen het slot open en gingen naar binnen. Ze vonden in de mooie salonkamer twee zilveren bellen en een zilveren ketting. Ook de zilveren gespen van de schoenen van de procureur werden losgemaakt en meegenomen. De volgende dag gingen ze met het zilverwerk naar de Bank van Lening in de stad. Ze kregen drie gulden voor hun buit. Op de donderdag van de laatste kermisweek overspeelden ze hun hand. Vermoedelijk hadden ze zich iets te veel moed ingedronken. Op klaarlichte dag betraden ze de winkel van Willem van de Graaff aan de haven. Ze wilden

Schandpaal bij het Mourishuis in Willomstad | © Mark Koenraadt

Het lichten van offerblokken is van alle tijden

zijn lade met geld meenemen, maar werden betrapt. Adam en Franske werden gevangen genomen en kort daarna berecht. Ze bekenden 'buiten pijn in banden van ijzer' al hun diefstallen. De straf bestond eruit dat ze twee uur lang 'met roeden om de hals aan de kaak (shandpaal) te pronken moesten staan'. Ze werden zo aan de kaak gesteld. Ook mochten ze gedurende veertig jaar niet meer in Steenbergen komen. Ze werden direct uit de stad verbannen.

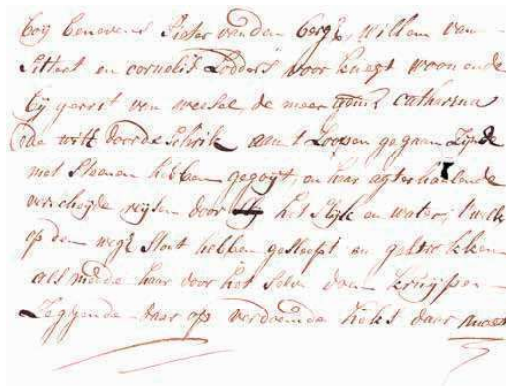
HET GEDWONGEN HUWELIJK VAN DE DOMINEE VAN KRUISLAND

VEEL MENSEN HADDEN HET MOEILIJK met de ethische moraal van hun tijd. Zelfs dominees van de ene ware toegestane kerk kampen er soms mee. Sinds het verdrijven van de pastoor in 1580 stond de katholieke kerk van Kruisland leeg. Er bestond toen nog geen afzonderlijke hervormde gemeente in Kruisland. Pas in 1654 werd ds. Johannes Manteau als eerste dominee in Kruisland bevestigd. Na diens overlijden werden de diensten geleid door predikanten uit Steenberg. In 1731 werd ds. Nicolaas Crooswijk beroepen. Hij was waarschijnlijk alleen predikant in Kruisland en niet in Steenberg. Deze dominee was een eening en onderhield nauwelijks contact met zijn ambtsbroeders in de omgeving. Na het overlijden van zijn vrouw ging hij een relatie aan met zijn huishoudster. Deze was protestant, maar zij hing een belijdenis aan die door de classis niet was goedgekeurd. Zij raakte voortijdig in verwachting. Dominee Crooswijk aanvaarde de consequenties en wilde met haar trouwen. Zijn collega's echter weigerden om dit huwelijk in te zegenen. Dus deed hij het zelf maar. Daarna werd hen het leven enorm moeilijk gemaakt. Op veel vergaderingen van de classis werden zij ter verantwoording geroepen. Hij werd gedwongen publiekelijk belijdenis te doen en zijn vrouw werd het leven zuur gemaakt met leerstellige spitsvondigheden. Voor de gelovigen in Kruisland schijnt hij een goede herder te zijn gebleven, die zich met hart en ziel aan de kerk wijdde.

Heksen, 1883 | © Howard Pyle

De streng kerkelijke regels en wetten konden niet verhullen dat oude gebruiken en rituelen in veel samenlevingen in de 17de en 18de voortleefden. Verhalen gingen over van generatie op generatie. De wereld rond de vaak boerenfamilies was klein. De natuur was dichtbij. Er gebeurde nog veel onverklaarbaars. Dat gold zeker voor kleine gemeenschappen als Steenberg en zijn kerkdorpen.

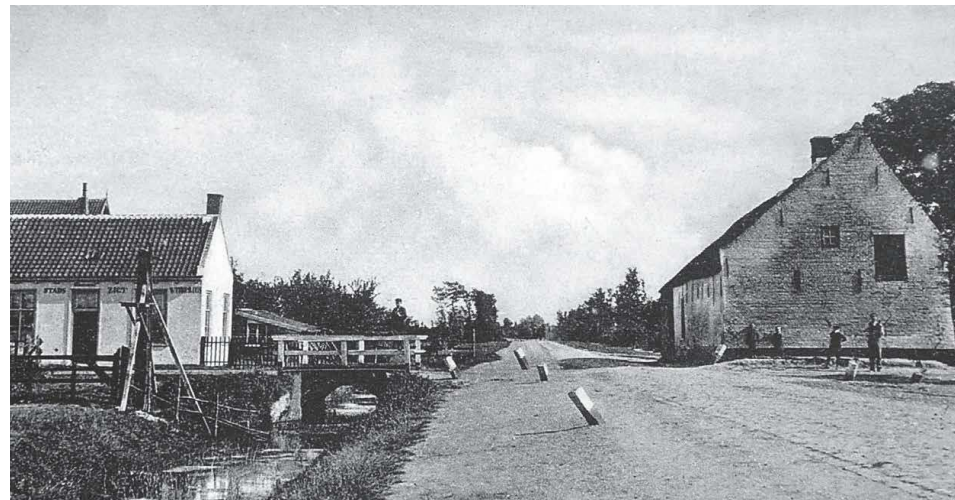

Proces dossier, 12 november 1763 | © West-Brabants Archief

HEKSEN OP DE WELBERG

KORNEEL VAN SITTERT had maar enkele doeken voor de ramen gespijkerd van zijn huisje in de polder. Het beloofde een koude nacht te worden, 17 januari 1763. Het was alweer bijna 15 jaar geleden dat zijn vrouw Marie was overleden, kort na de geboorte van hun jongste zoon Willem. Gelukkig was Janna, zijn oudste dochter, al 16 jaar en had zij de rol van moeder op zich genomen voor de zes andere kinderen. Het was een moeilijke tijd geweest. Zijn vier jongens waren aan het werk op het land, Korneel was alleen thuis met zijn dochters. 'Hoe moeten we de winter weer doorkomen?', vroeg hij zich bezorgd af. Korneel werd uit zijn overpeinzingen gewekt door een stevige klopp op de deur. Direct daarna hoorde hij een stem roepen: 'Is er iemand thuis?' Korneel deed de deur open en daar stond een stads meneer. 'Ik zal me even voorstellen', zei hij. 'Ik ben gerechtsvorsser Kuyt en ik kom in opdracht van procureur Johan Bloijs en onze drossaard De Beaufort. Ik heb hier een dagvaarding voor uw zoon Willem. Hij moet zich donderdag precies om tien uur melden op het stadhuis.' Korneel schrok en vroeg: 'Hij heeft toch niets misdaan?'. De gerechtsvorsser kon en mocht niet veel zeggen. 'Zorg er maar voor dat hij er is,' was zijn korte antwoord. Dat was voor Korneel voldoende om te weten dat zijn zoon weer iets had uitgevreten. Wat moest er van die jongen worden? Hij ging al een poos om met verkeerde vrienden en kwam vaak pas laat thuis. Zuchtend sloot hij de deur en wachtte op de thuiskomst van Willem.

Direct daarna hoorde hij een stem roepen: 'Is er iemand thuis?' Korneel deed de deur open en daar stond een stads meneer. 'Ik zal me even voorstellen', zei hij. 'Ik ben gerechtsvorsser Kuyt en ik kom in opdracht van procureur Johan Bloijs en onze drossaard De Beaufort. Ik heb hier een dagvaarding voor uw zoon Willem. Hij moet zich donderdag precies om tien uur melden op het stadhuis.' Korneel schrok en vroeg: 'Hij heeft toch niets misdaan?'. De gerechtsvorsser kon en mocht niet veel zeggen. 'Zorg er maar voor dat hij er is,' was zijn korte antwoord. Dat was voor Korneel voldoende om te weten dat zijn zoon weer iets had uitgevreten. Wat moest er van die jongen worden? Hij ging al een poos om met verkeerde vrienden en kwam vaak pas laat thuis. Zuchtend sloot hij de deur en wachtte op de thuiskomst van Willem.

Kruising Krommeweg, Molenweg en Wipstraat, rond 1900 | © archief Ad van de Par

Willem van Sittert zou die donderdag bij de magistraat verantwoording afleggen voor wat hij had gedaan. Zijn vrienden en hij hadden zich ernstig misdragen naar Kaatje de Witt, de huisvrouw van Christiaan Huijsmans. Het dossier van deze rechtszaak is gedeeltelijk bewaard gebleven.

Op 12 november 1762 gingen de boerenknechten Jan de Roij en Leendert Nieuwlaat na het werk op het land nog even in het huis van Jan de Witt op de Welberg 'een pijpje tobak aansteken'. Ze troffen daar Kaatje de Witt met 'twee mensen uit Brabant' aan. Direct nadat de jongens het huis hadden verlaten, hoorde Kaatje dat er met stenen tegen de voordeur werd gegooid. Ook werden enkele raampjes met stokken ingeslagen. Kaatje ging verschrikt naar buiten en daar stonden Leendert Nieuwlaat, Jan de Roij, Pieter van den Berg, Anton van Bavel en Willem van Sittert met stenen en stokken in hun handen.

De 'twee mensen uit Brabant' trachtten ongezien via de achterdeur te vluchten, maar de jongens hadden dit gezien en gingen ze achterna. Na een poosje dacht Kaatje dat ze wel weer veilig naar huis kon gaan, maar de jongens stonden haar voor de deur op te wachten. Ze pakten haar beet en gooiden haar op de grond en trokken haar door plassen en door de modder. Ze riepen: 'Doe, verdomde heks, daar moet ge door!' Gevolgd door: 'Ja, vrouwtuy waar sijt jullie nou?' Daarop kwamen enkele vrouwen aangelopen en gooiden modder naar Kaatje. De jongens grepen haar vast en smeten haar in de sloot.

Blijkens de getuigenis van Cornelus Oerlemans hoorde deze het gejuul en gejammer van Kaatje. Terwijl ze uit de sloot kroop smeekte zij: 'Om haar met vrede te laten'. Maar ze werd opnieuw vastgegrepen en

weer in de sloot geduwd. Nu was het de vrouw van Cornelus die ingreep en de jongens toeriep om ermee op te houden en Kaatje uit de sloot te helpen. Samen met Pieter van de Berg haalde ze Kaatje uit de sloot. Dit was volledig van streek en ontdaan.

Dit alles was voor de schepenen van Steenberg voldoende aanleiding om stadhouder Cornelis Johannes Bloijs te vragen nader onderzoek te doen en de vijf jongens te dagvaarden. Het archief is in deze niet volledig. De verhoren van de beschuldigten ontbreken. De vraag blijft of ze gestraft zijn en zo ja, hoe zwaar.

Er zijn meer kanttekeningen te plaatsen bij dit voorval. Waarom werd Kaatje een heks genoemd? Wat deden die twee geheimzinnige Brabanders bij haar? Wat zouden Jan de Roij en Leendert Nieuwlaat in het huis hebben gezien, waardoor zij - na daar eerst een pijpje te hebben gerookt - zo agressief tekeer gingen tegen Kaatje de Witt? De jongens kregen steun van enkele vrouwen uit de omgeving. Of hadden deze vrouwen hen juist opgestoot? Was Kaatje een kruidenvrouw? Of deed ze aan occulte praktijken samen met of vóór die twee geheimzinnige Brabanders?

Het was in de middeleeuwen te doen gebruikelijk om (vermeende) heksen in het water te gooien. Dit werd de 'waterproef' genoemd. Bleef de vrouw in kwestie drijven, dan was het werkelijk een heks. Wanneer zij zonk en verdrinkt, dan was zij onschuldig, maar helaas wel dood. Dit waren middeleeuwse praktijken die niet meer pasten in de achttiende eeuw van een zich 'hoog ontwikkeld' noemend land. Het zo vredige stadje Steenberg moet ongetwijfeld enige tijd in rep en roer geweest zijn.

'De Zielenvisserij'. Links de protestantse dominees en leiders van de Republiek. Rechts de aartsbisschoppen en de katholieke leiders, door Adriaen Pietersz. van de Venne, 1614. De schilder wil duidelijk maken dat wie gereed wil worden maar het beste naar het protestantse bootje in het midden kan zwemmen | © Rijksmuseum, Amsterdam

PAEPSE STOUTIGHEDEN EN VROME CALVINISTEN

In de geschiedenis van Steenberg en de omringende dorpen speelden de kerken en het christelijk geloof een grote rol. Macht en politiek waren on-

losmakelijk verbonden met de kerkelijke instituties. Het geloof gaf betekenis, identiteit en houvast gedurende het harde dagelijks bestaan. De geloofs-

gemeenschappen boden samenhang en verbinding. Elke stad of dorp wenste een eigen christelijke gemeente/of katholieke parochie met de eigen cultuur

en identiteit. De kerkgebouwen straalden dit uit, voor zover toegestaan. **FVE**

Skylines Steenbergen, 1706 | © BHC

KERKEN IN STEENBERGEN

IN 1740 VERSCHIEEN EEN BOEKJE met de titel *Hedendaagse Historie of tegenwoordige staat van alle volkeren der Verenigde Nederlanden*. Hierin wordt Steenbergen beschreven en dit geeft een goed beeld hoe de stad er halverwege de 18de eeuw moet hebben uitgezien.

'Steenbergen is een klein steedje, dat omtrent twee uren ten Noorden van Bergen op Zoom, aan het water de Vliet gelegen is. Daar zijn niet meer dan vijf of zes straten en omtrent honderd en vijftig huizen. Het stadhuis is een zondeeling gebouw, alsmede dat van de Kommandeur. Er is eene grote kerk, die tegenwoordig door twee predikanten bediend wordt. Zij genieten met hun beide 1300 guldens per jaar. De Roomsgezinden doen tegenwoordig wederom dienst te Steenbergen in een houten loots, binnen de stad. De regering van Steenbergen bestaat uit eenen Drossard, een Burgenmeester en zes schepenen. Drie uit stad, twee uit Kruisland en een uit De Heen. De Burgenmeester en de schepenen worden jaarlijks veranderd of in hun ambt bevestigd, naar goedvinden van den Heer. Het wapen van Steenbergen is een gouden veld met een rood kruis, boven drie groene bergjes. Het opzigt over de dyken is eenen Dykgraaf en enige heemraden toevertrouwd. De Heer heeft ene Rentmeester binnen Steenbergen. In de Spaansche oorlog is de stad met vestingwerken voorzien geworden. De wal heeft omtrent eenvierden-deel uren in zijnen omtrek en is van zes Bolwerken voorzien. Rondom de Wal loopt een wijde en diepe gracht, die haar water uit de Vliet ontvangt. Steenbergen heeft twee poorten, de Waterpoort en de Oost of Kruispoort.'

Opvallend in deze beschrijving is de opmerking dat er een grote kerk is met twee predikanten en dat ook de 'Roomsgezinden' weer een hou-

Jacobus de Meerdere | © Catharijnenconvent, Utrecht

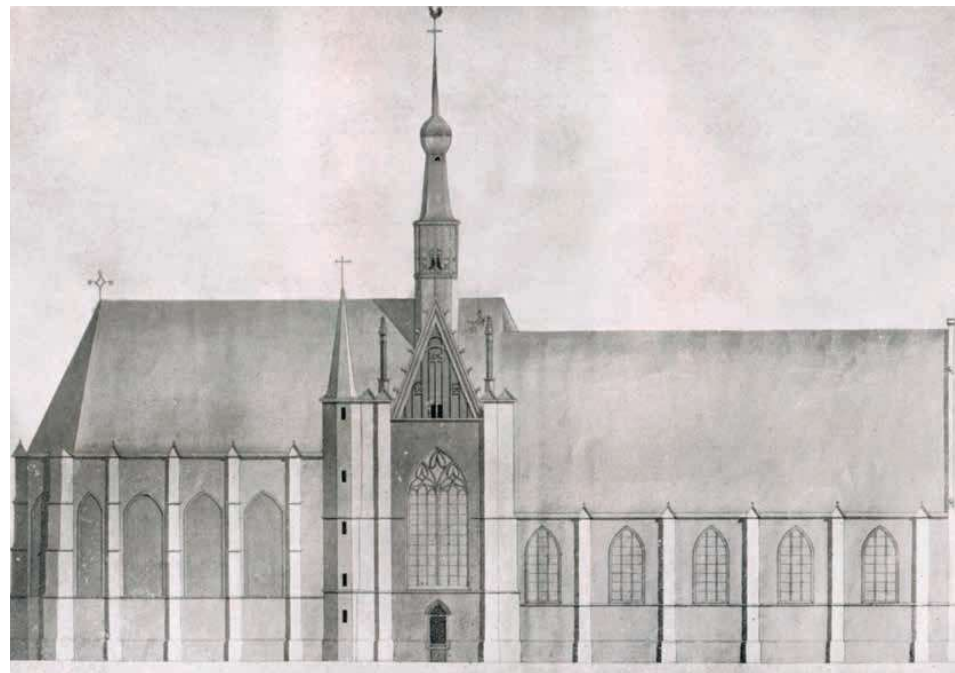
ten loods hebben binnen de stad. Dit is opmerkelijk omdat de overgrote meerderheid van de inwoners katholiek was gebleven.

Het kleine kerkje uit de dertiende eeuw aan de zuidkant van de haven werd in de loop der tijd uitgebouwd tot een prachtig kerkgebouw met kapellen en heiligenbeelden. De Sint Jacobuskerk stond aan de ooststrand van de stadskern.

In het begin van de 16de eeuw werd de gehele kerk, onder toezicht van de beroemde Mechelse architect Rombout Keldermans, herbouwd. Hij was een beroemde bouwmeester en de architect van het Markiezenhof in Bergen op Zoom, het stadhuis van Gent en meer indrukwekkende bouwwerken in Nederland en België. Er zijn nauwelijks tekeningen van de kerk bewaard gebleven. Het enige is de prent van A. Duyvelaar uit 1832. Hij tekende de kerk net voordat het imposante gebouw werd gesloopt. Naast de kerk stond ooit een klokkentoren. Deze stortte op kerstavond

van 1591 in, waarschijnlijk als gevolg van het al te enthousiast luiden.

In deze periode was een kerkgebouw het centrum van de lokale gemeenschap. Er werd lief en leed gedeeld, gedoopt, getrouwd en begraven. Het was tevens het centrum van de gilden en broederschappen die de stad rijk was. Steenbergen telde in 1526 zestien broederschappen. Deze hadden tot doel het geloof en de vroomheid van de leden te bevorderen. Dit gebeurde door samenkomsten en het doen van goede werken. Veel van deze gilden en broederschappen hadden ieder een eigen altaar in de kerk. Hier werd hun patroonheilige geëerd en aangeropen. Zo stonden er in de kerk altaren van Sint Nicolaas, de beschermer van de zeelieden en van Sint Eloy, beschermer van de smeden. Ook waren

Sint Jacobuskerk, 1832 | © Ambrosius Duijvelaar

er altaars van 'O.L. Vrouw in het IJzerwerk' en een 'O.L. Vrouw in de wijngaardranken', vermoedelijk volksnamen die meer in relatie stonden tot het smeedijzen hekwerk ervoor, dan met het beeld wat op het altaar stond. Tot eind 15de eeuw hing er, boven een aan haar gewijd altaar, een geschilderd paneel van de heilige Sint Ontcommer. Veel pelgrims kwamen speciaal hiervoor naar Steenbergen.

Er waren drie gewapende gilden. Het gilde met de handboog stond onder bescherming van Sint Joris, dat met de voetboog onder bescherming van Sint Sebastiaan en het gilde van de kloveniers had Sint Jan als beschermheilige. De doelen van de schutters stonden bij de Blauwpoort waar op de wip geschoten werd. Deze groepen oefenden niet voor de sport. In tijd van oorlog of bij dreigend gevaar van bijvoorbeeld rondtrekkende bendes waren zij het die de stad als eersten beschermden.

Het dagelijkse leven van de Steenbergenaars bestond uit minstens zes dagen per week hard werken. De kerkelijke feesten vormden hier een welkome onderbreking op. Per stad verschilde dat. In Steenbergen werden 17 heiligendagen gevierd. Op deze dagen werd er niet gewerkt en trok men na de plechtige zondagmis in processie door de stad. Met Pinksteren liep men naar de Preekberg. De grote Steenbergse markt werd gehouden op het octaaf van Sint Jacobus en ging gepaard met volop vermaak. De meeste heiligendagen, zoals 25 maart O.L. Vrouw boodschap en 8 september O.L. Vrouw geboorte, worden niet meer gevierd. De naamdag van Jacobus de Meerdere is 25 juli en nog steeds wordt de Steenbergse kermis in juli gehouden.

Op de 'wip' schieten | © Rijkmuseum, Amsterdam

STEENBERGEN: DE PREDIKANT EN DE PASTOOR OP DE KANSEL

Johannes Colijn met de oude bijbel tegenover een gereformeerde dominee met de nieuwe bijbel. Schyn Sonder Syn, door Antony van der Does, circa 1630 | © Rijksmuseum, Amsterdam

HET OORLOGSGEWELD EN DE BEZETTING van Steenbergen door dan weer Spaanse en dan weer Staatse troepen, betekende meer dan de vervanging van garnizoenssoldaten door andere strijders. Naast een politieke burgeroorlog woedde een religieuze richtingensrijd. De wisseling van bezetter betekende niet alleen een wisseling van schout en schepenen, maar tevens een verandering van religieuze tolerantie. Bij een Spaanse bezetting werden alle katholieke geloofsuitingen, zoals het houden van processies, toegestaan. De pastoor kon dagelijks zijn

missen opdragen in de grote Sint Jacobuskerk en er kon als vanouds gedoopt, getrouwd en begraven worden. Maar was de nieuwe machthebber in de stad Staatsgezind dan stond er op de kansel van diezelfde kerk een dominee en werd elk uiterlijk vertoon van het katholieke geloof verboden. Het werd gedoogd, maar het mocht in de openbare ruimte niet zichtbaar zijn. Overigens bestond er over en weer een grote mate van tolerantie. Tot gewelddadigheden of schermutselingen is het tussen de verschillende geloofsgroepen, voor zover bekend, nooit gekomen.

Deze tolerantie kende haar grenzen, mitsen en maren. In rekeningen van de kerk van Steenbergen over het jaar 1594 staan opmerkingen als 'tot den jare 1591 hebben de Roomsgezinden missen in de kerk gedaan en in de jaren 1592, 1593 en 1594 ensoo voort hebben de Gereformeerden daer inne geleert,' was getekend Derick Hendrixzoon, 26 april 1594.

Met de komst van de Staatse troepen in 1590 moest pastoor Cornelis van de Eerden de stad verlaten en namen de gereformeerden de kerk in bezit. Het kan geen toeval zijn dat, volgens de overlevering, nog geen jaar later op kerstavond 1591 de naast de kerk gelegen klokkentoren instortte. Deze is daarna nooit meer opgebouwd.

In de Republiek van de Verenigde Nederlanden bestond geen godsdienstvrijheid voor katholieken. De gereformeerde kerk verkeerde in de comfortabele positie van de enig toegestane publieke kerk. De Staat verklaarde daarmee dat het Calvinisme de enig ware christelijke religie was. De voorheen katholieke kerken werden omgebouwd en ingericht voor de calvinistische eredienst.

De Staat betaalde de opleiding en salariëring van de predikanten en voorzag in het onderhoud van de kerkgebouwen. Hogere bestuurders waren van overheidswege verplicht protestant te zijn of dit te worden. Desondanks werd het aantal lidmaten van de gereformeerde kerk in Steenbergen op hooguit vijftig geschat en dit inclusief hun gezinsleden.

Kerstavond 1591: De kerktoeren naast de Jacobuskerk stort in. Toeval of...

Statenbijbel | © Rijksmuseum, Amsterdam

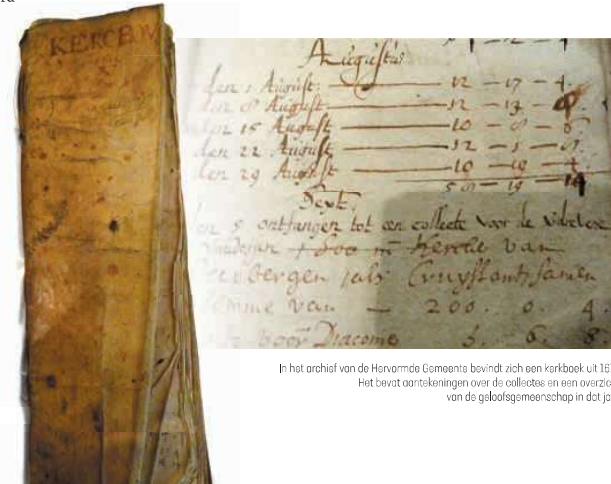
Nederlandse Hervormde kerk in Steenbergen, 2021 | © Willem Jongeneelouen

STEENBERGEN: EEN KLEINE GEMEENTE IN EEN GROTE KERK

DE GROTE KATHOLIEKE GEMEENSCHAP van Steenbergen verloor haar kerk aan de veel kleinere gereformeerde gemeente. De altaren werden weggebroken, de beelden verwijderd en de muren witgekalkt. Het kerkgebouw was veel te groot voor de kleine geloofsgemeenschap. Om deze reden werd het grootste deel van het schip door een muur afgesloten. Het afgescheiden gedeelte werd ingericht als opslagruimte voor het garnizoen.

De jonge hervormde gemeente werd de eerste jaren bediend door een predikant van Fort Henricus. Enkele jaren later, in 1592, werd de eerste eigen predikant Guillaume (Gilles) Tavernier, een Vlaming, bevestigd.

Deze was daarvoor predikant in Rijsoord geweest, tot hij daar in 1585 naar Yarmouth in Engeland moest vluchten. Bij zijn terugkeer werd hij benoemd in Steenbergen. Drie jaar later werd hij opgevolgd door Jacobus Jacobi, die, na zijn overlijden in 1597, werd opgevolgd door weer een Vlaming, Jacob Cornet, voorheen predikant in Ouddorp.

In het archief van de Hervormde Gemeente bevindt zich een kerkbek uit 1811. Het bevat aantekeningen over de collecties en een overzicht van de geloofsgemeenschap in dat jaar

De kleine gemeente had het moeilijk om de grote kerk te onderhouden. In het archief van de hervormde gemeente Steenbergen bevinden zich veel verzoeken om ondersteuning voor het herstel van de kerk. De herstelwerkzaamheden waren in 1624 en 1658 zo kostbaar dat de Staten-Generaal het stadsbestuur toestemming verleende om voor het noodzakelijke onderhoud, 1 stuiver per inwoner, uit de algemene middelen aan te wenden.

Op 13 mei 1689 benoemde koning-stadhouder Willem III dominee Willem Nagel tot tweede predikant van Steenbergen. Hij deed dat vanuit zijn paleis in Hampton Court, Engeland. De protestante Willem III was gehuwd met Maria Stuart, dochter van de katholieke koning van Engeland, Jacobus II. De protestantse meerderheid in Engeland deed een dringend beroep op Willem en Mary om de plaats van Jacobus in te nemen. In 1688 trok Willem met een groot leger naar Engeland, waarop zijn schoonvader naar Frankrijk vluchtte. Zo werd stadhouder Willem III de nieuwe koning van Engeland. De *Glorious Revolution* was een feit.

In de Hervormde kerk van Steenbergen valt een schitterende kanselleznar te bewonderen met de initialen van koning Willem III en koningin Mary van Engeland en het jaartal 1693. Waarschijnlijk is dit ter herinnering aan de Slag bij Neerwinden, een zeer bloedige veldslag tussen de legers van stadhouder-koning Willem III en de Franse koning Lodewijk XIV.

De overtuigde calvinist Willem III had, als heerser over grote delen van West-Brabant, de protestantse kerken in zijn gebieden altijd gesteund. In Dinteloord had hij de bouw van een nieuwe kerk gestimuleerd en voor een belangrijk deel gefinancierd. De kerk draagt dan ook zijn wapen als Heer van Princenland.

De kleine hervormde gemeenschap had het niet gemakkelijk in een stad die voor het overgrote deel katholiek was gebleven. Zij kreeg bescherming van de overheid, die trachtte de *Paapse Stoutigheden* uit de stad te bannen. Dit was het spreekwoordelijk gevecht tegen de bierkaai. De predikanten bestookten de Staten-Generaal met brieven over die steeds maar brutaler wordende Popen, die in plaatsen als Steenberg vaak de steun van plaatselijke notabelen kregen. Deze regenten hadden een streepje voor. In het *Groot Placaetboek* bevindt zich een resolutie uit 1723, waarin de predikant van Steenberg wordt gemaand om bij het bidden de juiste volgorde te hanteren. Rudolf Geerlagh van IJsselmuide, de commandeur in de stad, had gehoord dat dominee Mathias van Dam tijdens de bede de naam van de Steenbergse drossaard mr. Diederik Johan van Hogendorp noemde vóór dat zijn naam werd genoemd. Dit was in de ogen van Rudolf niet de juiste volgorde en tegen de regels. Vervolgens droegen de Hoogmogen- de Heren Staten-Generaal de predikant op om voortaan eerst voor de soeverein, dan voor de commandeur en pas daarna voor de drossaard te bidden. Of de dominee deze orders heeft opgevolgd is niet bekend. Het zal geen toeval zijn dat dominee Van Dam datzelfde jaar nog naar Vlissingen vertrok.

Deze Diederik van Hogendorp was een telg uit een geslacht dat in Steenberg al generaties lang de drossaard-functie vervulde. Aangesteld door de Prins van Oranje, als heer van Steenberg, was de familie invloedrijk en vermogend. Dominee Van Dam moet zich er van bewust zijn geweest dat Van Hogendorp een streepje voor had op de vreemde garnizoenscommandant. De zoon van Diederik stond in 1707 toe dat de katholieken binnen de stadsmuren een schuilkerk bouwden. Dit wijst op de religieus tolerante houding van de familie Van Hogendorp.

Groot Placaet Boeck 1723

Paapse Stoutigheden om hun kerk terug te krijgen

Diederik van Hogendorp (1625-1702), anonieme schijlder, 1690 | © Rijksmuseum, Amsterdam

In 1828 vertoonde de kerk tekenen van instorten en moest een deel van het plafond met schoren worden ondersteund. De vrees bestond dat bij harde wind een gedeelte van het dak zou instorten. Er moest hoognodig iets gebeuren, maar daar was geen geld voor. De kerkvoogden deden een dringend beroep op de minister van Staat om de belangrijkste herstelwerkzaamhe-

Eind 18de eeuw begon de oude middeleeuwse Jacobuskerk tekenen van verval te vertonen. In 1789 moest de toren grondig worden gerenoveerd. Voor de kerk werd een mooi en groot toegangshek geplaatst. Dit imposante hek is er nog steeds en is verschillende malen grondig opgeknapt. De kerk was en bleef te groot. Het afgescheiden deel werd gedurende de eeuwen voor allerlei doeleinden gebruikt. Eind 16de eeuw als arsenaal, halverwege de 18de eeuw als opslagplaats voor de brandspuit en eind 18de eeuw als onderkomen voor soldaten. Dit alles deed de bouwkundige staat geen goed.

Eeuwenlang werd er in de kerk begraven. Voor honderden burgers van Steenberg, voornamelijk de welgestelden, bevatte de kerk omvangrijke familiegraven. Deze werden vaak afgedekt met beeldhouwde grafzerken. De meeste zijn in de loop der tijd verloren gegaan.

Elke keer als er een telg uit het geslacht van een der notabelen moest worden bijgezet werd het graf geopend. Dit was een onwelriekend gebeuren dat de bijnaam 'Rijke Stinkkords' verklaart.

In 1804 begint het vergaan van de vele graven zijn tol eisen. Op enkele plaatsen verzakt de oude vloer in de preekkerk. Er werd een nieuwe vloer gelegd, waarbij alle begraafplaatsen werden gedempt. In de preekkerk werd daarna niet langer begraven. Dit gebeurde nog wel in andere delen van de kerk, zoals in 'het koor voorin' en in de 'wandkerk'.

In het begin van de 19de eeuw werd de kerk inzet van een bitter steekspel tussen katholieken en protestanten. Dit ging over teruggave van de kerk aan de katholieken en over de hoogte van de prijs. Men kwam er niet uit.

In 1828 vertoonde de kerk tekenen van instorten en moest een deel van het plafond met schoren worden ondersteund. De vrees bestond dat bij harde wind een gedeelte van het dak zou instorten. Er moest hoognodig iets gebeuren, maar daar was geen geld voor. De kerkvoogden deden een dringend beroep op de minister van Staat om de belangrijkste herstelwerkzaamhe-

De dak van de Nederlands Hervormde kerk | © Thomas Weezenbeek

den te financieren. Architect Huysers werd uitgenodigd om advies te geven. Zijn conclusie was kort en krachtig: de kerk staat op instorten en dient zo snel mogelijk te worden afgebroken. Het restmateriaal zou misschien nog een klein bedrag opleveren ten behoeve van een nieuw te bouwen kerk. Kort daarna, in juni 1830, werd de kerk buiten gebruik gesteld. Vanaf dat moment kwam de Hervormde Gemeente bijeen op de bovenverdieping van het oude Arsenaal.

Halverwege 1831 ging de eens zo trotse Jacobuskerk tegen de vlakte. De oude stenen werden verkocht en het houtwerk werd tot brandhout verzaagd. Tijdens de sloop trof men in de vloer veel eeuwenoude grafkelders aan, vaak meerdere graven boven elkaar. Omdat de nieuwe kerk op bijna dezelfde locatie gebouwd moest worden als de oude, was het nodig de fundering dieper te maken dan gepland. Dit was een financiële tegenvaller.

Hiervan volgden er meer. Het conflict tussen Nederland en België, dat zou leiden tot de Belgische onafhankelijkheid, stagneerde de aanvoer van Belgische bouwmaterialen. Hierdoor liepen de kosten steeds verder op, wat uiteindelijk leidde tot het stopzetten van de bouw. De kerkvoogdij moest op zoek naar middelen om de kerk te kunnen afbouwen.

Koning Willem I werd aangeschreven. De brief van de kerkvoogden was een noodkreet: "Er worden rechtsmiddelen gebezigd om de gedane leveranties te betalen. Dat heeft tot gevolg dat onze nog niet geheel volbouwde kerk openlijk zal moeten worden verkocht. Daardoor zal onze gemeente voor altijd van een geschikt gebouw tot het uitoefenen van onze godsdienst verstoken blijven en door andersdenkenden bespot worden."

Interieur van de Nederlands Hervormde kerk in Steenberg | © Mark Koenraadt

Een faillissement kon worden afgewend. Door het verpachten van de zitplaatsen kwam extra geld beschikbaar. Elke bank bood plaats aan vier personen en werd openbaar geveild. Sommige banken kregen een bijzondere bestemming toegewezen en werden niet geveild. Zo was bank 1 voor de leden van de regering, bank 11 voor de koster, bank 12 voor de schoolkinderen, bank 14 voor de weeskinderen en bank 16 voor de officieren.

Op 6 juli 1834 werd in de nieuwe kerk de eerste dienst gehouden. De kerk behoort tot een van de oudste monumentale gebouwen van Steenberg.

Nederlandse Hervormde kerk, Dinteloord | © Mark Koenraadt

DINTELOORD: HERVORMD

DE STICHTER VAN DINTELOORD, de katholieke Filips Willem, heeft zich nauwelijks bemoeid met de stichting van de hervormde gemeente aldaar. Het was begin 17de eeuw duidelijk, dat er in het nieuwe dorp Dinteloord geen katholieke kerk mocht komen. Het grootste deel van de ingelanden, landbouwers en veehouders, arbeiders in de polder en de nieuwe inwoners van het dorp Dinteloord, waren van meet af aan de hervormde godsdienst toegedaan. Eeuwenlang vormden zij de meerderheid, veelal meer dan 80% van de inwoners. Dit was in tegenstelling met bijvoorbeeld Steenberg en Kruisland, waar de verhoudingen andersom lagen.

In 1613 werd in Dinteloord de eerste predikant benoemd, ds. Johannes Maresius. Al in 1615 moest een nieuwe predikant worden benoemd en ook deze bleef maar kort. In 1616 werd ds. Lemnius predikant en deze zorgde voor enige continuïteit. Het vergaderhuis van de ingelanden, deed in dit eerste begin dienst als kerkje. De ongeveer vijftig lidmaten konden er vooralsnog goed in terecht.

Over het eerste kerkgebouwtje is weinig bekend. Het moet eenvoudig zijn geweest. De kleine hervormde gemeente had voortdurend geldproblemen. De ingelanden moesten het predikanten-traktement opbrengen. De bevolking van het dorp was arm en kon er nauwelijks aan bijdragen. In 1653 verzocht de kerkenraad de ingelanden geld ter

beschikking te stellen voor het onderhoud van het kerkgebouwtje vanwege de *'bouwallicheijt van het tegenwoordige predickhuis'*.

Door samenwerking tussen de koning-stadhouder Willem III, als heer van Prinsensland, en de ingelanden als bezitters van de landerijen in de polders kon een bouwfonds voor de te stichten nieuwe Hervormde Kerk van Dinteloord worden opgericht.

In 1693 werd met de bouw van de nieuwe kerk een begin gemaakt. Op 15 april van dat jaar legde de heer Michiel Schouhamer, stadhouder, schepen en gezworene van de Heemraad in Prinsensland, de eerste steen. Tijdens de bouw waren er voortdurend financiële problemen. De Prins sprong herhaaldelijk bij om het ontwerp van bouwmeester en architect Van Swieten te kunnen voltooien. In 1695 werd de kerk in gebruik genomen. De exacte datum is niet bekend. Het wapen van de Heer van Prinsensland, Koning-stadhouder Willem III, siera het vierkante in classicistische stijl gebouwde kerkje, dat heden ten dage nog dienst doet.

In het overwegend protestante Dinteloord leefde een kleine katholieke gemeenschap. Niet eerder dan in 1795 werd het mogelijk een eigen parochie te stichten. Deze parochie was gewijd aan de Heilige Petrus en Paulus. Het kerkje stond omstreeks 1800 aan de Havenweg, buiten de kom. In 1834 werd het uitgebreid met onder meer een toren. In 1862 werd het gesloopt en vervangen door een neogotische kerk, ontworpen

Interieur Petrus & Paulus Kerk, 2021 | © Mark Koenraadt

door P.J. Soffers. In 1927 werd ook deze kerk gesloopt en vervangen door een gebouw naar het ontwerp van Jacques van Groenendael.

In 1944 werd dit gebedshuis verwoest door oorlogsgeweld. In 1951 werd een nieuwe kerk ingewijd. Dit werd een driebeukige bakstenen kerk met zadeldak, in een aan de Delftse School herinnerende stijl. De architect was C.M. van den Berg. Later is een vierkante vlak opgaande toren aan de ingangszijde bijgebouwd.

Deze kerk heeft een vijftigtal jaren dienst gedaan. De groei van het aantal kerkgangers in de vijftiger jaren werd eind 20ste eeuw gevolgd door een sterke neergang in het aantal kerkgangers. In 2004 verloor de parochie haar zelfstandigheid en is in 2009 samengegaan met zes andere parochies in de omgeving van Steenberg. Samen vormden zij de Sint-Annaparochie. Het kerkgebouw is in november 2014 aan de eredienst onttrokken en verkocht.

Koning-stadhouder Willem III doet een duit in het zakje voor de nieuwe kerk

De apostel Paulus, door Rembrandt van Rijn, 1638 | © Kunsthistorisch Museum Wenen

De apostel Petrus, door Peter Paul Rubens, 1811 | © Prado, Madrid

Petrus & Paulus Kerk, Dinteloord | © Archief Piet Platjouw

Gebombardoerde Petrus & Paulus Kerk, november 1944 | © Piet Platjouw

KRUISLAND: EEN LEGE KERK

IN DE OORKONDE VAN ENGELBRECHT VAN NASSAU van 1 december 1487 wordt melding gemaakt van de plaats van een te bouwen kerkje. In 1488 was een pastoor benoemd. Die eerste pastoor was Anthonius Corneliusz. De parochie en het dorp werd toen nog Engelsdorp of Engelsberg genoemd. Het kerkje bezat een altaar van St. Anna. In een kerkrekening echter kunnen we lezen dat het kerkje na 1580 leeg heeft gestaan. Net als in Steenbergen werd ook hier de katholieke pastoor verdreven en raakte het kerkje buiten gebruik. Er waren geen vaste erediensten meer voor katholieken. Maar het kerkje werd ook niet gebruikt door protestanten. De toren werd verpact als duiventoren. Ook bijtenteel verschafte de kerk enige inkomsten. 's Zomers werden de bijen van heinde en ver naar Kruisland gebracht om op zaad te worden gezet. Van de inkomsten daaruit kon wat onderhoud worden gepleegd. Een andere bron van inkomsten was het luiden van de klok tijdens een begrafenis. Er moest heel wat worden geluid en daar moest stevig voor worden betaald. Van deze opbrengsten werd in 1643 een nieuwe klok gekocht.

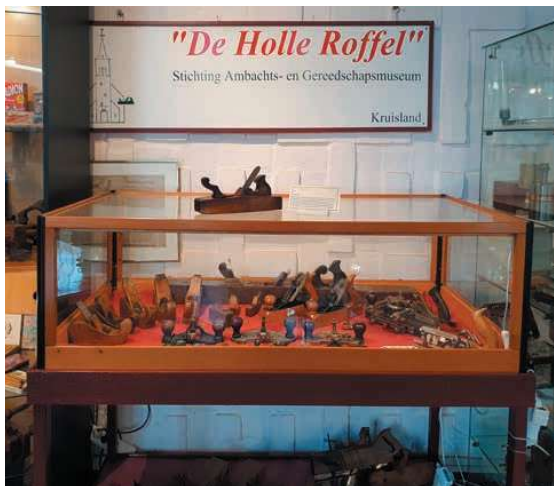
In 1648, na de Tachtigjarige Oorlog, werd het kerkje aan de protestanten toegewezen. In 1651 namen zij het in gebruik. In 1654 kreeg Kruisland een eigen predikant, ds. Johannes Manteau. Het gebouw verkeerde in slechte staat en voor het noodzakelijke onderhoud moest geld worden geleend. In 1682 raakte de vloer ernstig beschadigd door de grote overstroming, die ook alle graven vernielde.

De protestante gemeenschap in Kruisland bleef klein en het kerkje vormde een zware last. In 1725 waaiden hele stukken van het dak. Ook de inundatie in 1747, toen de Fransen Brabant binnen trokken, deed het kerkje geen goed.

In 1828 kreeg de kerkenraad het advies om het gebouw te vervangen door een nieuw en kleiner kerkje. Dit werd in 1830 in gebruik genomen. Alleen de oude toren bleef staan. In 1944 werd de kerk door terugtrekkende Duitsers volledig verwoest. In 1947 is de kerk opnieuw opgebouwd. Op 1 juli 1997 is de Hervormde Gemeente van Kruisland opgeheven en opgegaan in de nieuwe Hervormde Gemeente Gastel en Kruisland. Het aantal lidmaten nam verder af en in 2003 werd het gebouw verkocht aan Stichting Ambachtmuseum 'De Holle Roffel', die er een museum in heeft gehuisvest.

Nederlands Hervormde Kerk, Kruisland | © Mark Koonraadt

De Holle Roffel | © Mark Koonraadt

Roomse-Katholiek kerkje, door J.J. Janssens | © Archief De Holle Roffel

KRUISLAND: IN 1795 WEER EEN EIGEN KATHOLIEKE KERK

NA HET VERJAGEN van de katholieke pastoor in 1580 had Kruisland geen katholieke kerk meer. De meerderheid van de bevolking was echter katholiek gebleven. In het geheim bezochten zij schuurkerken in andere gemeenten, zoals Steenbergen.

In 1792 verzochten de Kruislandse katholieken de magistraat van Steenbergen om een eigen kerkje. Dit werd resoluut geweigerd. De vrees bestond dat steeds meer priesters zouden komen en men achtte dit onwenselijk voor dorp en stad. De komst van de katholieke Fransen in 1795 zorgde voor een ommekeer. Al op 17 juli 1795 kon de eerste steen voor een nieuw gebouw gelegd worden en enkele maanden later werd de eerste kerkdienst gehouden in de nog niet voltooide kerk. De eerste pastoor was Theodorus Eymberts.

In 1798 bracht een telling aan het licht dat de roomse parochie in Kruisland 1179 zielen telde en de protestante gemeente 54. Volgens de toen geldende wettelijke richtlijnen betekende dit dat de katholieken hun oude, inmiddels bouwvallige kerk weer konden overnemen. Dat deden zij echter niet. Ze hadden juist een nieuwe kerk.

Er waren nauwelijks spanningen tussen katholieken en protestanten. Men gedooide elkaar. Tussen 1648 en 1795 ontstond omgangsoe-

Interieur van het Roomse-Katholiek kerkje, door J.J. Janssens | © Archief De Holle Roffel

cumene, de praktijk van de dagelijkse vreedzaamheid ondanks grote geloofsverdeeldheid. Dit bood voor de katholieke erediensten ruimte in onder meer schuurkerken. Na de omwenteling in 1795 en de daarop volgende wettelijke gelijkberechting van de verschillende kerkgenootschappen verslechterde de situatie in sommige plaatsen. Claims van de eigendomsrechten van kerken en het beëindigen van voorrechten van het gereformeerde kerkgenootschap leidden soms tot grote en kleinere conflicten. Het viel met name fanatieke dominees zwaar om zich bij de nieuwe werkelijkheid neer te leggen. Een ruzie over de kerkklokken in

Rooms Katholieke St. Georgiuskerk in Kruisland | © Mark Koenraadt

Kruisland in 1834 is hier een voorbeeld van. In de gedenkbundel 'Uit Stad en Land van Steenberg; Steenberg 500 jaar Nassaustad' verhaalt oud-Steenbergenaar dr. Martien de Jong over een conflict tussen dominee Hagoot en pastoor Van Meurs.

Op de avond van 23 oktober 1834 barstte er boven Kruisland zwaar onweer los. Zowel de gemeentetoren, die aan de hervormde kerk gebouwd was, als de katholieke kerk liepen daarbij schade op. Van de katholieke kerk werd het torentje zodanig beschadigd dat de klok niet meer kon worden geluid. Daardoor voelde pastoor Van Meurs zich gedwongen om de aanvang van de eredienst aan te kondigen door het luiden van de gemeenteklok. Deze functioneerde nog wel. De gereformeerde gemeente was echter van mening dat deze klok hun eigendom was. Er bestond de afspraak dat deze voor zowel katholieke als protestantse begrafenissen geluid mocht worden. De protestante kerkenraad maakte bezwaar dat ook voor katholieke kerkdiensten werd geluid. Dit bezwaar werd door de burgemeester gegrond verklaard. Het werd de pastoor verboden om voor het begin van de eredienst de gemeenteklok te luiden. Aan dit verbod werd overigens geen gehoor gegeven en de klok bleef voor elke eredienst luiden. Natuurlijk protesteerde de pastoor tegen het verbod en met hem de meerderheid van de - katholieke - Kruislandse bevolking. De burgemeester vroeg aan zowel de dominee als de pastoor om de precieze tijden van hun kerkdiensten. De pastoor leverde die aan, maar de dominee meldde dat zij bijeenkwamen als het hen uitkwam. Hij voegde daar aan toe dat hij, om verwarring te voorkomen, helemaal niet meer luidde. Het gemeentebestuur en de burgemeester kwamen terug op hun eerdere besluit. De katholieken mochten de gemeenteklok alsnog blijven gebruiken. Opnieuw maakte de dominee bezwaar en kreeg zijn gelijk door ingrijpen van de gouverneur van 's-Hertogenbosch. Dit bracht in het dorp de nodige spanning met zich

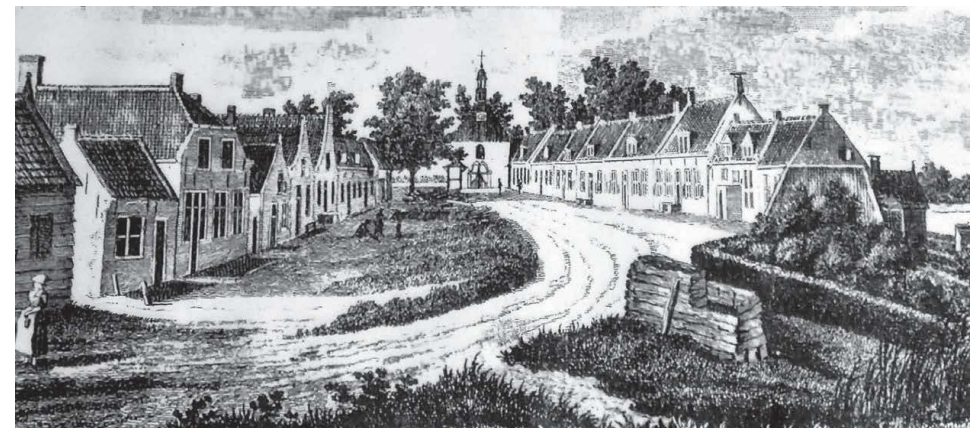
mee. De tijd van 'paepse stoutigheden' keerde terug. Het huis van de dominee werd belaagd, hij ontving scheldbrieven en werd beticht van dronkenschap. Ditzelfde lot trof de protestante schoolmeester en zijn vrouw.

De gereformeerde eredienst zou met opzet zijn verstoord door het vee naar de naast de kerk gelegen schutskooi te leiden. Men zou een jong kalf expres hard hebben laten loeien tijdens de preek van de dominee. In 1837 kwam aan de plagerijen een eind. Er was voldoende geld bijeengebracht om het torentje en de klok van de katholieke kerk te herstellen en weer zelf te luiden. Daarmee was de 'klokkenstrijd' nog niet ten einde. De hervormde kerkenraad besloot in 1837 om het 'overluiden' van katholieke doden met de klok in de gemeentetoren niet langer toe te staan. Weer moest de burgemeester ingrijpen. Hij verbood zowel protestanten als katholieken voortaan nog gebruik van de gemeenteklok te maken. Dit duurde tot 1866 waarna de klok door beide geloofsgemeenschappen weer gebruikt mocht worden.

In 1885 werd het kerkje vervangen door de huidige kerk. De kerk en de parochie zijn toegewijd aan St. Gregorius. Op 6 oktober 1885 legde Geertruida Schrauwen de eerste steen. Zij had dit ook gedaan voor de kerk uit 1795. Een gedenksteen herinnert hieraan met de tekst:

*Een eeuw ging over 't kerkje heen,
Waarvan Trui lei den eerste steen.
Een kerk verrijst, nieuw schoon en hecht;
't is Trui weer, die de hoeksteen legt.*

In 1944, tijdens de Tweede Wereldoorlog, is de kerk door de Duitsers opgeblazen. In 1958 is begonnen met de herbouw van de kerk die in datzelfde jaar gedeeltelijk in gebruik werd genomen.

Pentekening van de Voorstraat in Nieuw-Vossemeer

NIUW-VOSSEMEER: EEN KERKJE MET EEN 'HERENBANK'

IN 1649 VERZOCHTEN enkele hervormde bewoners de heren van Vossemeer om een predikant. Levinus Becius werd de eerste. Men kwam die eerste jaren bijeen in een gewoon huis. In 1651 verzocht de kerkenraad de heren om subsidie voor de bouw van een kerk. De subsidie van 166 pond werd in 1654 uitbetaald. De bouw was vermoedelijk al begonnen en kon daarmee doorgaan. Het eenvoudige kerkje werd door enkele subsidies van de heren verder verfraaid. Zij hadden hun eigen bank. Ondanks deze subsidies bleef het kerkje met schuld zitten. De kerkmeester trachtte deze te verkleinen door de zitplaatsen te verpachten en extra leges te heffen op trouw- en begrafenisdiensten.

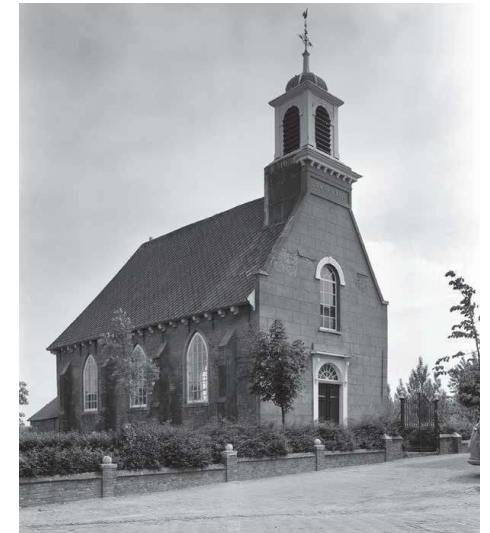
De kleine gemeente kon het onderhoud aan het kerkje financieel nauwelijks rond krijgen. De heren verstrekten geen subsidies meer en in 1765 verkeerde het kerkje in een dermate vervallen staat dat het dreigde in te storten. De Staten van Zeeland grepen in en bepaalden dat de heren 2/5e van de kosten voor hun rekening dienden te nemen. Het resterende bedrag moest door de ingezetenen en de diaconie worden betaald.

Op een prent uit 1784 is het historische uiterlijk goed te zien. Het torentje stond midden op het kerkje en aan de voorkant van het dak bevond zich de kerkklok. Boven de ingang was een luikraampje en voor de kerk was een sierlijk toegangshek geplaatst.

Rondom de kerk lag een begraafplaats voor zowel de katholieke als protestante inwoners van het dorp.

Hoewel de heren na 1795 nog nauwelijks bemoeienis met de kerk hadden, is de eigen bank voor de heren 'De Herenbank' gebleven.

In de loop der jaren nam het aantal protestanten verder af. Dit hield niet alleen in dat het onderhoud aan de kerk sterk te wensen overliet, maar ook dat het niet langer loonde om een eigen predikant te hebben. In 1825 werd besloten om samen te gaan met de hervormde gemeente van Halsteren.

Nederlands Hervormde Kerk in Nieuw-Vossemeer, 1965 | © DeLemore / Collectie Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed

In 1890 was de toestand van het kerkje zo slecht dat werd besloten tot een ingrijpende verbouwing. Deze verbouwing zou het aangezicht van het kerkje sterk veranderen, zoals zichtbaar op een foto van de kerk uit 1965. Deze werd vlak voor een volgende restauratie gesloten.

De watersnoodramp in 1953 bracht grote schade toe aan het 300 jaar oude kerkgebouw. Slechts met een grondige restauratie kon het gebouw behouden blijven. De algemene wens was om het kerkje weer het oorspronkelijke zeventiende-eeuwse uiterlijk te geven. Van alle kanten werden subsidies ontvangen en op 10 januari 1969 vond de aanbesteding plaats. De kleine groep gelovigen moest 10% van de totale kosten opbrengen. Om dit bij elkaar te krijgen werden allerlei initiatieven ge-

Verbouwing kerkteren, 1965 | © G.J. Dukke / Collectie Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed

nomen. Zo bracht een oliebolactie van de kloosterzusters het aanzienlijke bedrag van ruim 500 gulden op.

Op 12 december 1969 werd de gerestaureerde kerk ingewijd.

Na 1648 was het voor de katholieke inwoners niet meer mogelijk om een eigen kerk te hebben. Hoewel de heren zich over het algemeen soepel tegenover de katholieken opstelden, konden ze zich niet altijd onttrekken aan de door de staat jegens katholieken gestelde regels. Zo dreigden zij in 1761 een roomse vrouw met verbanning, omdat deze haar kinderen 'met geweld' een roomse opvoeding gaf, terwijl ze met de gereformeerde Nicolaas de Min gehuwd was. In 1764 werd Willem Berkman uit Vossemeer met 100 gulden beboet omdat hij niet door de predikant gehuwd was. Waarschijnlijk werd pas opgetreden als een bepaald geval voor veel roering in het dorp zorgde. Het sanctioneren werd vermoedelijk aangezwengeld door een streng in de leer zijnde predikant.

Na de herfstichting in 1612 bestond het dorp overwegend uit bewoners van hervormde huize. Gedurende deze 17de eeuw veranderde dit. Plaatsen die door overlijden of vertrek open vielen werden in toene-

Nederlandse Hervormde kerk, 2021 | © Mark Koenaardt

mende mate ingenomen door mensen uit het katholiek gebleven Brabant. Rond 1700 was de bevolking van Nieuw-Vossemeer overwegend katholiek. Deze gelovigen beschikten niet over een kerk, maar konden terecht in een schuurkerk in Lepelstraat. Hoewel dit onwettig was, werd het voortbestaan geregeld met het betalen van zwijggeld aan de drossaards, het zogeheten recognitiegeld.

In 1786 richtten enkele inwoners van Nieuw-Vossemeer een verzoek tot de Staten van Zeeland om toestemming tot het bouwen van een eigen kerkgebouw. Het advies van de heren was gunstig. De Staten van Zeeland eisten dat de roomse gemeente aantoonde dat zij in staat was zichzelf en haar armen volledig te onderhouden. Voorts werd bepaald dat het gebouwte er niet als een kerk kwam uit te zien. Dat was in die tijd geen uitzonderlijke voorwaarde. Alle toegestane schuur- of schuilkerken mochten niet al te zichtbaar zijn. Uiteindelijk is de schuurkerk er niet gekomen en de reden daarvan is niet bekend. Misschien hebben de Staten van Zeeland hun toezegging alsnog gewijzigd of waren de katholieke inwoners niet in staat te voldoen aan de voorwaarden.

Toegestane schuur- of schuilkerken mochten niet al te zichtbaar zijn

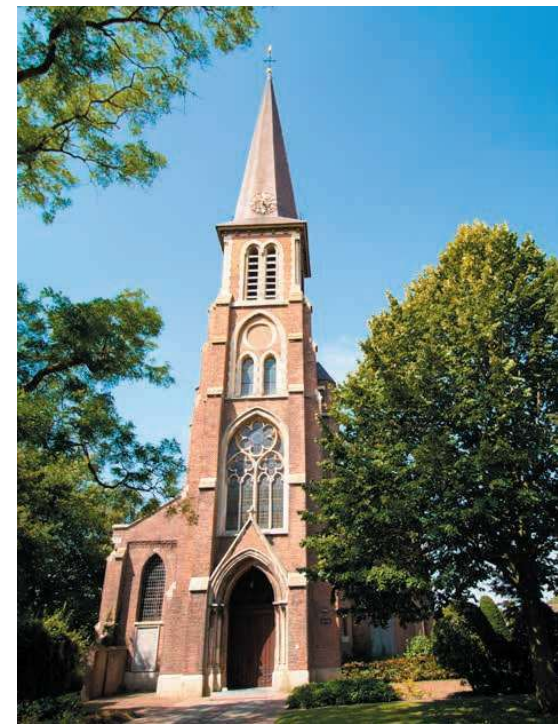
Schuurkerkje Nieuw-Vossemeer | © Hoemkundekring Ambachttheerlijkheid

NIEUW-VOSSEMEER: VAN SCHUURKERK NAAR IMPOSANTE NEOGOTIEK

DE KOMST VAN DE FRANSEN IN 1795 bracht een significante ommekeer. Hoewel Nieuw-Vossemeer nog geen officiële erkenning als zelfstandige gemeente had, voelden de inwoners zich niet langer afhankelijk van de heren. Nog in datzelfde jaar werd een schuurkerk ingericht als parochiekerk. Dirk Korst en Jan Slokkers kochten van Geert Verhagen diens huis en schuur in de Achterstraat. In zijn boek 'Nieuw-Vossemeer 200 jaar Brabant' heeft A.M. Bosters een schets opgenomen hoe deze schuur werd ingericht als kerkje. De eerste pastoor was Gerardus Mens, die op 11 oktober 1795 de schuur tot kerk inwijdde. De nieuwe parochie werd genoemd naar Johannes de Doper. Het huis naast de kerk werd de pastoorswoning. De pastoor deed er alles aan om van de schuur een echte kerk te maken. Het bleef echter een eenvoudig kerkje. Dit

De tweede kerk in het dorp | © Hoemkundekring Ambachttheerlijkheid

Joannes de Doper Kerk in Nieuw-Vossemeer | © Mark Koenaardt

moest ook koning Lodewijk Napoleon op 4 mei 1809 tijdens zijn bezoek aan de schuurkerk gedacht hebben. Hij beloofde de pastoor extra geld om de kerk op te knappen. Hij deed zijn belofte gestand en het kerkbestuur ontving 1200 gulden. De schuurkerk werd ook bezocht door katholieken uit Oud-Vossemeer. Dit duurde tot 1841, het jaar waarin Oud-Vossemeer een eigen parochie en kerkgebouw kreeg. Dit betekende voor de parochie van Nieuw-Vossemeer een financiële aderlating. Na meer dan veertig jaar begon het schuurkerkje tekenen van verval te vertonen. Begin 1842 werd besloten tot de bouw van een nieuw kerkgebouw. De verplichte goedkeuring van het departement van Eredienst werd niet afgewacht. Het gebouw werd een kerk in de waterstaats-stijl. Deze stijl werd in die periode vaak toegepast. De protestantse kerk in Steenberg is daar een voorbeeld van. Ir. Bulten heeft een reconstructietekening gemaakt hoe deze kerk er uitgezien moet hebben. Al na 25 jaar bleek het kerkgebouw te klein en al dusdanig in verval dat in 1868 het plan werd gemaakt voor de bouw van een nieuwe en grotere kerk. Architect Kees van Genk ontwierp deze kerk in neogotische stijl. Het ontwerp was geïnspireerd op het werk van de bekende kerkenbouwer Pierre Cuypers. Deze was, samen met zijn zoon Jos, verantwoordelijk voor de Sint-Gummaruskerk in Steenberg. De nieuwe kerk verrees schuin achter de oude kerk en kreeg een imposante spitse toren. Op 29 augustus 1876 werd de kerk plechtig gesacreerd door de bisschop van Breda, Henricus van Beek. De kerk werd in 1929 uitgebreid, waarbij onder meer het altaar naar achteren werd verplaatst. Op 23 april 2002 is het kerkgebouw ingeschreven in het rijksmonumentenregister.

Interieur NH Kerk | © Mark Koenaardt

STEENBERGEN: VAN MACHTIG KERKGEBOUW NAAR SCHUURKERK

NA DE VREDE VAN MÜNSTER IN 1648 was vrije uitoefening van erediensten verboden voor alle niet-gereformeerde kerken. In alle gewesten werden katholieke erediensten verboden en priesters mochten zich niet in het openbaar vertonen. In de loop der jaren verdwenen de scherpe kantjes. Zo werden katholieke erediensten meer en meer oogluikend toestaan. Priesters werden gedoopt, mits ze niet als zodanig herkenbaar waren. Dit bracht drie Steenbergenaars ertoe om zowel bij de bisschop van Antwerpen als bij de overheid een verzoek in te dienen om weer een priester in de stad te hebben.

Cornelis Vierling, Johannes Numan en Jan Govers van Per schreven op 1 maart 1679 een brief aan de vicaris van het bisdom Antwerpen, waarin zij vroegen om de aanstelling van een priester in Steenberg.

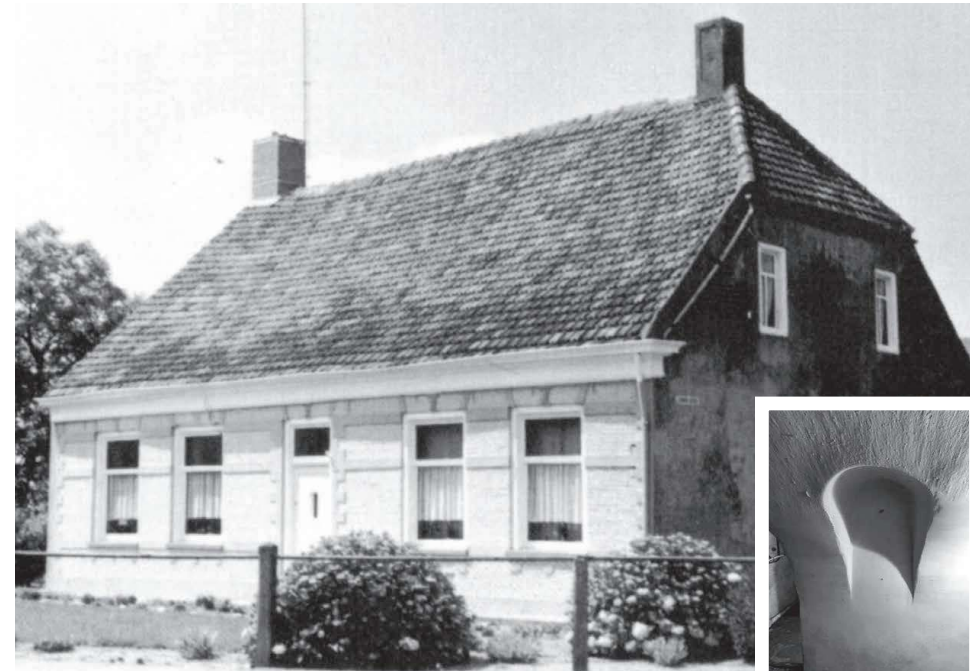
‘Sterven zonder laatste sacrament’ is onverdraaglijk

Ze schreven dat er al langer dan zeventig jaar geen priester in de stad was. De in meerderheid katholieke bevolking kon alleen naar de kerk in Halsteren, Wouw of Roosendaal. Men moest daarvoor drie uur lopen over slechte wegen, die ‘seer quat, ongelyck ende slykachtig sijn’.

Het hoofdmotief van hun verzoek was dat veel katholieken stierven zonder de laatste sacramenten te hebben ontvangen. In die tijd was dit onverdraaglijk. Omdat de drossaard deze zou tolereren, stelden zij voor om Jacobus Kerckers tot nieuwe priester te benoemen. De bisschop willigde het verzoek in, waardoor Steenberg vanaf 1679 weer een vaste priester had. Een priester zonder kerkgebouw, maar de gelovigen konden nu wel, in het geheim, de sacramenten ontvangen. Van meerdere kanten volgden bezwaren tegen de benoeming van Kerckers. De dominee en de classis Tholen zagen in de komst van deze priester weer een nieuwe ‘Paepse vergaderplaats’ ontstaan. Zij schakelden zelfs de Staten-Generaal in, maar hun brief werd door drossaard Dirk van Hoogendorp terzijde gelegd. Hij was aangesteld door de Prins van Oranje en deze had geen bezwaar gemaakt tegen de komst van de priester.

Er kwam ook bezwaar uit onverwachte hoek, te weten van priesters en pastoors uit de omgeving. Het felst was de reactie van de pastoor van Lepelstraat. Bijna de helft van zijn parochianen kwam uit Steenberg en hij zag zijn jaargeld enorm teruglopen. Dit bleef nog jarenlang een strijdpunt tussen de pastoors.

Op 5 maart 1679 in een huiskamer ergens in de polder, droeg pastoor Kerckers zijn eerste mis op. Voor het grote aantal katholieke inwoners

Schuurkerk, boerderij van boer Raaijmakers | © archief Ad van de Por. Inze! In de kelder bevinden zich nog nissen | © Mark Koenraad

van Steenberg was dat natuurlijk veel te klein. Het ruimtegebrek was van korte duur.

Kort na zijn komst raakte pastoor Kerckers bevriend met kolonel François de Ram van Hagedoorn. De familie De Ram van Hagedoorn was gefortuneerd en behoorde tot de vermogenden in de stad. Zij bezaten veel grond in de polders rond Steenberg, waaronder landgoed Ekelenberg. François was in de voetsporen van zijn vader getreden en had carrière gemaakt in het leger. Zijn regiment was onderdeel van het leger van Willem III van Oranje. De gereformeerde kolonel en de katholieke pastoor kwamen vaak samen in landhuis Ekelenberg.

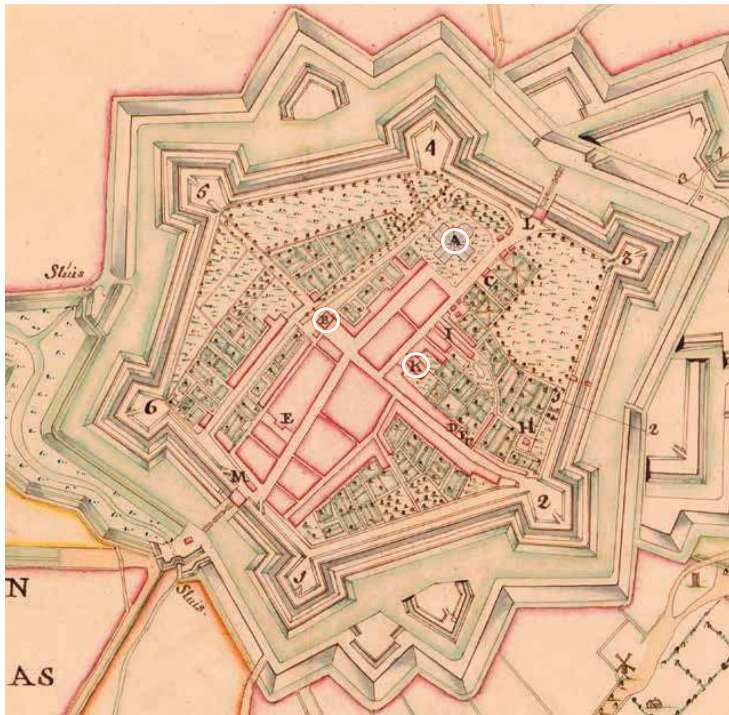
François de Ram van Hagedoorn nipte aan zijn glas volle rode wijn, glimlachte, en schoof de zwarte toren recht tegenover de witte koning. ‘Beste Jacob, ik zet je met mijn toren schaakmat’. Pastoor Kerckers keek verschrikt naar zijn koning en zag geen andere uitweg dan dit schaakstuk neer te leggen. Hijzelf legde zich niet graag neer bij verlies. Hij was een jonge vechter, die niet graag verloor van een oude kolonel. ‘Als de koning van Spanje de oorlog had gewonnen, dan was de toren van de mooie Jacobuskerk nog in handen van ons geweest.’ François kende de pijn van pastoor Kerckers en had er bijna wat spijt van, dat hij vandaag de winnaar was van hun wekelijkse schaakspelletje in de rookkamer van het landgoed Ekelenberg. Zijn lidmaatschap van de gereformeerde kerk belette hem niet om met de pastoor een partijtje te schaken. ‘Beste vriend, ik doe je vandaag de belofte dat je nog dit jaar weer de mis kan opdragen in een eigen ruimte’, sprak de oude kolonel plectig. ‘Weliswaar zonder toren’, vervolgde hij. ‘Maar je kunt één van mijn schuren op de Welberg wel

tot een eigen gebedsruimte inrichten, ik zal zorgen dat je niets kan overkomen.’ François de Ram van Hagedoorn kwam zijn belofte na en in 1681 kon pastoor Jacob Kerckers zijn eerste mis opdragen in een boerenschuur op de Welberg. De katholieken van Steenberg hadden nu weer een vaste eigen bidplaats, waar gedoopt en getrouwd en de mis opgedragen kon worden.

Kerckers kon op de Welberg een schuur van de kolonel inrichten als bidplaats, zij het zonder enig uiterlijk vertoon en sober van inrichting. Gedurende 25 jaar was dit de enige kerk voor de Steenbergse katholieken, die daarmee weer een eigen gebedsruimte hadden. Dit betekende niet dat de pastoor zich in zijn priestergewaad vrijelijk kon bewegen. Kerckers was een pastoor die steeds de grenzen opzocht van de mogelijkheden die de wetten hem boden om zijn geloof uit te dragen. Drossaard Van Hogendorp had het daar soms moeilijk mee. Hij werd door de Hervormde kerkenraad en de dominee vaak gemaand ‘die Paapsche stoutigheden’ niet te tolereren. De drossaard wenste de zaak niet op de spits te drijven. De overgrote meerderheid van zijn stad Steenberg was immers katholiek. Hij beloofde de kerkenraad zijn best te doen, maar de realiteit was anders. De drossaard deed wat schijnaanvallen, maar greep nooit serieus in. Hij had de pastoor beloofd een oogje toe te knippen, mits deze zich terughoudend opstelde. Maar voor niets ging de zoon op. Van Hogendorp verlangde een schadevergoeding, een soort vooraf te betalen boete. Deze zogeheten recognitiegeden bedroegen voor de Steenbergse katholieken het hoge bedrag van 400 gulden per jaar.

Schuurkerk Welberg, door Djae Vlaming

A: Nederlandse hervormde kerk
 B: Stadhuis op de Markt
 K: Schuurkerk

Steenbergen met de kerken | © Hartinga / DHIC

STEENBERGEN: EEN NIEUWE SCHUURKERK IN DE STAD

DE TE KLEINE SCHUUR OP DE WELBERG en de groeiende tolerantie ten opzichte van de katholieken, waren er debet aan dat er behoefte ontstond aan een groter gebouw. Het was de zoon van François de Ram van Hagedoorn die, net als zijn vader, de pastoor te hulp kwam bij het realiseren van een schuurkerk binnen de muren van de stad.

In 1707 gaf drossaard Van Hogendorp toestemming om in de Vleeschhouwerstraat, nu de Kleine Kerkstraat geheten, een stenen schuurkerk te bouwen. Door een schutting was deze 'Roomse Kerk-schuur' vanaf de straat niet te zien. De kerk had geen toren of andere typerende uiterlijkheden. Het gebouw mocht niet opvallen of op enige wijze aanstoot geven.

Op de eerste zondag van oktober 1707 droeg pastoor Kerckers er de mis op. De kerk was toegewijd aan een nieuwe patroonheilige de Heilige Gummarus. Het is mogelijk dat bij veel katholieken de gedachte leefde dat zij de oude H. Jacobuskerk terug zouden krijgen.

In de loop der jaren werd de schuurkerk steeds verder uitgebreid en verfraaid. Het werd daardoor een - voor die tijd - ruim en mooi gebouwde en anders dan het begrip 'schuurkerk' impliceert. De kerk bezat drie altaren met schitterende kandelaars. Langs de wanden stonden grote beelden van de twaalf apostelen en van profeten. In de huidige rooms-katholieke kerk staan uit de schuurkerk afkomstige beelden van Moses en Aaron.

Oude beelden uit de schuurkerk, Moses en Aaron | © Mark Koenraadt

*Het Ende. Resolutie van
 de Reglementen, waar naar
 de Zangschuur van Steenberg
 Reguleert. De Welcken Singen in de
 Roomsekerk. Als te by de Kerk
 Kerck. Al hier het Steenberg
 het Welcke is geordonert en voor
 goed gehouden. en valt ghestelt in
 de Laten. Collesie die gehouden
 is den Vier en Wintigsten
 Julius in. 4 Jaar ons Heeren
 Jesus Christes Zeventien hondert
 en. Achtien en. Druyt aldus
 Zoo Alt het Volgt
 1758*

Boek koorzangers. 1758

STEENBERGEN: EEN KERKKOOR, BIER EN VLOEKEN

TIJDENS DE ZONDAGSE HOOGMIS en bij andere bijzondere gelegenheden zong in de schuurkerk een groot koor van tenminste twintig koorleden. Deze stonden op een hoogte, het hoogzaal. Een in 1718 opgesteld reglement van dit koor is bewaard gebleven en geeft een kleurrijk beeld van tijd en gewoonten.

Koorlid werd je niet zomaar. Voor 6 gulden moest men zich inkopen en men diende zich te houden aan de regels. Deze waren opgesteld door Jeannes Antonie Huijsman (hoofdman van het Collesie) en voorzanger Marijnus Geerling.

Opvallend was het grote aantal artikelen waarin bepaald werd dat op zeker gedrag een boete van één of meerdere stuivers stond.

Artikel 9 bepaalde dat 'gepraat en geklap op het hoogzaal' beboet werd met twee stuivers. Was het koorlid te laat op het hoogzaal, na 'het kiere', dan volgde een boete van drie stuivers. Artikel 15 geeft een heel ander beeld van het koor. Een koorlid dat ging trouwen was het koor een vat bier of drie gulden verschuldigd, en wel binnen het jaar dat hij getrouwd

was. Op 'teerdagen', ofwel feestdagen van het koor, mocht er na tien uur geen bier meer worden geschonken. Een uitzondering gold voor de feestdag van Sint Cecilia, de patroonheilige van het koor. Die dag (22 november) mocht er volgens artikel 19 zoveel worden gedronken als men op kon, of tot het bier op was.

De opsteller van het reglement voegde er aan toe:

'Broeders, wij moeten niet bij malkander komen om te drinken en te zuypen en te briessen en te krakelen, zoals dikwils door de dronk geschied. Daarom zo moeten wij op tijd er weer mee uitscheijden. Want de Apostel Paulus die zift: als gij lieden broeders zift vredelijk onder malkanderen, zoo leeft men broederlijk in den Heeren'.

Vermoedelijk was deze vermaning voor de koorzangers nog niet voldoende, een volgend artikel is explicieter van toon:

'Om zekeren veede en om all onbehoorlijkheden voor te koomen is boete gestelt op om met stoerigheid ofte grammoedigheid : goddoeme, noondu ,

Heilige Cecilia in glas in lood in de Sint Theodore kerk in Illinois, USA

Steenbergs jeugdchoor, 1956

Gummaruskoor tijdens jubileumconcert, 2019 | © Kevin Vervoort

of sacraje, ... dese woorden te spreken, want tis tegen de eer van Godt en een schande voor het koor. Hij zal verbeuren voor ieder woord zes stuivers.

Zes stuivers waren eveneens verschuldigd als op het feest van Kerstmis een kerstliedje werd ingezet voordat de voorzanger dat had aangegeven. Enthousiasme was prima, maar het moest allemaal wel ordelijk verlopen.

Het geld van alle boetes van dit koor werd beheerd door de penningmeester. Het werd besteed aan missen voor overleden leden en familie alsmede, wat minder vroom, aan de financiering van de 'teerdagen'.

Nadat de schuurkerk verlaten werd, bleef het koor bestaan.

'Goddome, moondju of sacraje' kost je zes stuivers

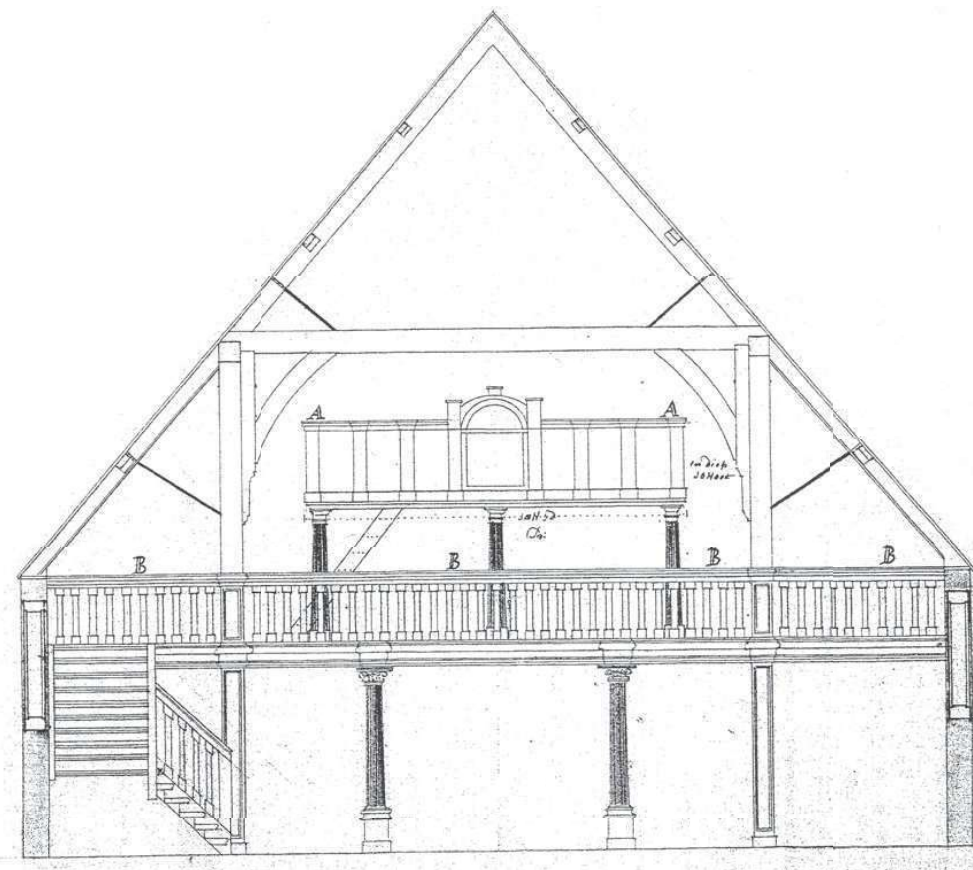
Vanaf 1832 tot 1903 werd gezongen in de tweede Gummaruskerk die op de Markt stond. Bij alles dat in de kerk plaatsvond, en dat was heel wat, zong het koor de daarvoor bestemde liederen. Onder de koorleden bestond en bestaat nog steeds een grote saamhorigheid. Jaarlijks wordt een feest ter ere van de heilige Cecilia, patroonheilige van de kerkmuziek, gevierd en in vroeger jaren was het koor zelfs betrokken bij elk jubileum of trouwerij van een koorlid.

Sinds 1903 zingt het koor in de huidige, derde Sint-Gummaruskerk, zoals in 1913 ter gelegenheid van het gouden jubileum van de Aartsbroederschap der H. Familie te Steenberg. Naast de mannen stond nu ook een aantal koorknappen. Speciaal uitgezocht door schoolmeester Van Dongen.

Tijdens de hoogtijdagen van het Rijke Roomsche Leven groeide het koor enorm. Maar de leden waren alleen mannen en jongens.

Koorboek Gummaruskerk | © Mark Koanraadt

Bouwtekening schuurkerk in de Kleine Kerkstraat | © Nationaal Archief

Bij speciale kerkelijke feesten zongen zij niet hoog op het koor achter in de kerk, maar in een van de zijkapellen.

Momenteel bestaat het Gummaruskoor uit een heren- en een dameskoor dat als Koorgroep meestal samen de diensten opluistert. Het herenkoor zingt nog steeds gregoriaans op hoogtijdagen. Al sinds de oprichting van het koor wordt de gregoriaanse lofzang "Te Deum" op oudjaar gezongen.

Het koor kan gezien worden als het oudste koor in de gemeente Steenberg.

De in 1707 door pastoor Kerckers opgerichte parochie had soms moeite om te overleven. Het was in de vaak zware tijden een hele opgave om elk jaar opnieuw de 400 gulden voor de drossaard op te brengen. Deze weigerde consequent genoeg te nemen met een lager bedrag. In zijn ogen moest de pastoor klagen bij de bisschop, omdat deze toeliet dat veel parochianen van het platteland naar de kerk in Lepelstraat en

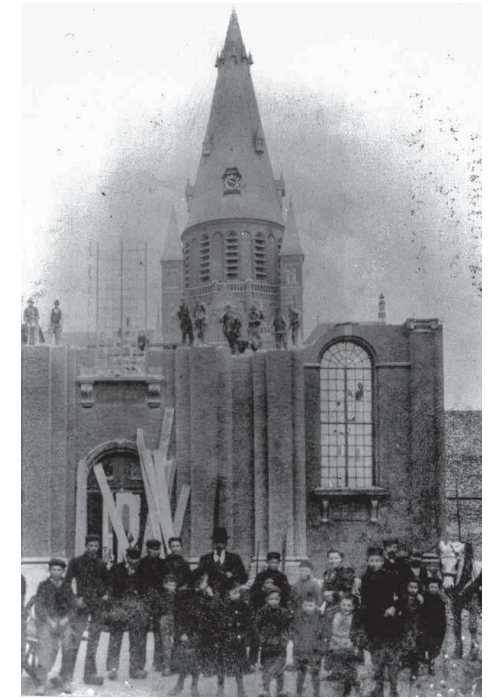
in Wouw gingen. Omdat er niet op tijd betaald was, liet de drossaard de kerk in 1719 demonstratief vergrendelen. Het geld kwam er enige weken later alsnog en het slot werd van de grendel gehaald.

Desondanks groeide de kerk en doorstond het de moeilijke tijden. Er kwam zelfs geld vrij voor enkele verbeteringen aan de kerk. In 1768 hadden de Hoog Mogende Heren van de Staten-Generaal goedgekeurd dat de kerk een nieuw dak kreeg en werd opgeknapt. Enkele jaren later deed de kerkenraad een verzoek om de kerk te vergroten. In het nederig opgestelde document stelde ze dat ze tot op dan geen enkele aanstoot aan de gereformeerden hadden gegeven en dat drossaard De Beaufort dit kon bevestigen. De kerkenraad beloofde dat er bij de nieuwe uitbreiding met een grotere communiebank en een ruime zolder voor de koorzangers en het orgel, geen verdere 'aenstoetlijkheden' gegeven zouden worden. Bij dit verzoek waren enkele tekeningen gevoegd. Dit geeft een indruk van deze schuurkerk, waar verder geen prenten of tekeningen van bekend zijn.

Eind 18^e eeuw braken er nieuwe tijden aan.

Boven: Gummariuskerk, eind 19^e eeuw | © archief Ad van de Par
 Links: Meent-Sint-Gummarius | © Mark Kosnraad

Afbraak oude Gummariuskerk en op de achtergrond de vernieuwde Gummariuskerk 1900 | © archief Ad van de Par

Twee geloven in de stad
 zorgen voor scheldpartijen
 en bedreigingen

STEENBERGEN: VAN JACOBUS NAAR GUMMARUS

IN 1794 TROKKEN DE FRANSEN HET LAND IN. Dit betekende het einde van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden en van zijn godsdienstpolitiek. De voorrangspolitiek van de protestante religie was ten einde. De Bataafse revolutie met de leuze: *'Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap'* impliceerde ook vrijheid van godsdienst. De katholieken kwamen uit hun schuilkerken. Zij deden dit niet altijd geruisloos. In een verslag van de municipaliteit van stad en lande van Steenbergen van 5 september 1798 wordt melding gemaakt van scheldpartijen en bedreigingen die gereformeerden ondergingen door de roomsgezinde bevolking. Ze werden nageroepen met *'Wat zal het wee-*

zen zoo de huizen der geuzen eens boven hunnen kop in brand gezet worden.'

Ook had men het gewaagd om op de vrijheidsboom kwalijke 'pasquellen' (vlugschriften) te plakken die oproepen tot oproer. Men verweet de drossaard dat deze het allemaal liet begaan en niemand vervolgde.

Het bleef bij het over en weer schelden. De meeste mensen realiseerden zich dat men samen verder moest, wilde men de stad leefbaar houden. Maar de verhoudingen tussen protestanten en katholieken waren verstoord en zouden dat nog een lange periode blijven. Dit blijkt onder andere uit de problemen die ontstonden bij de overdracht van de oude kerk.

Door een nieuwe staatsregeling werden de katholieken in de gelegenheid gesteld hun parochiekerken terug te krijgen. De plaatselijke besturen moesten voor deze overdracht zorgdragen. Om dit ordentelijk te laten verlopen, werd door de overheid een speciale regeling opgesteld. Deze regeling bepaalde dat een kerkgebouw naar het kerkgenootschap met de meeste leden ging. Het aantal parochianen ten opzichte van het aantal protestanten bepaalde de overdrachtsprijs.

In 1789 telde Steenbergen 2590 katholieken en 583 protestanten. De waarde van de kerk werd op 20.960 gulden getaxeerd. Dit betekende dat de kerk toekwam aan de katholieken, die de protestanten daarvoor 7342 gulden moesten betalen. De protestanten tekenden hier bezwaar tegen aan. Bemiddelingscommissies kwamen en gingen, er werd veel vergaderd, maar een oplossing bleef uit. Er werden alternatieve varian-

De Gummarskerk vóór de Tweede Wereldoorlog | © archief Ad van de Par

ten bekeken. Bij één van de varianten zouden de protestanten de oude schuurkerk in de Vleeschhouwerstraat krijgen. Ook werd geopperd om de kerk in twee helften te verdelen, een deel met koor voor de katholieken en een deel voor de protestanten. Daarop gingen de katholieken dwars liggen. Hun deel vonden zij veel te klein. Zij hoopten dat de katholieke koning Lodewijk Napoleon de knoop ten gunste van hen zou doorhakken. Maar voordat deze een besluit kon nemen, was hij alweer het land uit. Zijn broer, keizer Napoleon Bonaparte, had de Nederlanden ingelijfd bij Frankrijk.

Ook na het vertrek van de Fransen in 1813 kwam er geen oplossing voor het onderhavige probleem. Volgens de katholieke priester-histori-

De katholieken hoopten dat Lodewijk Napoleon de knoop zou doorhakken

Zicht op de Gummarskerk vanaf de noordzijde | © Mark Koornzodt

Een bouwvakker herstelt de kerktrun na het bombardement in 1944 | © archief Dami Koevoets

Het herstel van de kerktrun | © archief Ad van de Par

cus G. Jutte waren het de onverzettelijke protestanten die aan het 'oude heiligdom van de katholieken' vasthielden.

Het kerkgebouw ging er steeds verder op achteruit. Onderhoud werd al jaren niet meer gepleegd. De kleine hervormde gemeente kon zonder overheidssteun de onderhoudskosten niet opbrengen. Daarnaast had het gebouw in 1814 weer dienst gedaan als kazerne en dit had het gebouw weinig goed gedaan. Deskundigen vreesden dat delen van het dak bij een flinke storm zouden instorten. De muren waren op sommige plaatsen zo slecht, dat ze geschoord moesten worden. De eens zo machtige Jacobuskerk verkeerde in staat van verval. In 1830 viel het doek definitief. Bij de sloop trof men veel oude grafkelders, vaak verschillende graven boven elkaar, uit de rooms-katholieke tijd aan. Alles werd geruimd en afgebroken.

Zowel de katholieke parochie als de hervormde gemeente kregen in de dertiger jaren van de 19de eeuw een nieuwe kerk.

Nadat de katholieken jarenlang van schuur- en schuulkerken gebruik hadden gemaakt, konden ze in 1831 weer beschikken over een grote kerk. Het oude stadhuis op de markt werd in 1826 gesloopt. Hierdoor

ontstond midden in de stad ruimte voor een katholieke kerk. Zoals gebruikelijk in die tijd werd de kerk ontworpen door ingenieurs van Rijks-waterstaat en daarom gebouwd in de zogenaamde 'Waterstaatsstijl'. Dezelfde stijl als de hervormde kerk, die in dezelfde periode werd gebouwd. De nieuwe katholieke kerk stond midden op de huidige Markt, de voorzijde ter hoogte van de Visserstraat.

Al snel bleek ook deze kerk te klein voor het groeiend aantal Steenbergse katholieken. Zij wensten een ruimere en ook mooiere kerk. Deze zou de eerste Gummarskerk moeten vervangen, die nog geen 75 jaar dienst had gedaan.

De in die tijd fameuze kerkarchitecten Pierre en Jos Cuypers kregen in 1900 de opdracht een nieuwe grote kerk te ontwerpen. Deze moest achter de bestaande kerk worden gebouwd. De architecten hebben er een pronkstuk van het 'Rijke Roomse Leven' van gemaakt. Een pronkstuk, dat na de verwoesting in 1944, in zijn oude glorie kon worden hersteld. Om de kerk weer voor vele decennia een rijzend symbool van de stad te laten zijn, vonden er eind twintigste eeuw omvangrijke restauratie- en herstelwerkzaamheden plaats.

Onze Lieve Vrouw ten Hemelopneming in De Heen | © P.A. Vermeulen

Grafkruis pastoor Floren op de Rooms-Katholieke begraafplaats De Heen | © Mark Koenraadt

DE HEEN: COLLECTE VOOR EEN KERK

BIJ DE STICHTING VAN DE HEEN IN 1614 was voor een kerkgebouw geen ruimte voorzien. Onder de inwoners van het dorp groeide in de loop der tijd het verlangen naar een eigen kerk. In 1837 werd daartoe bij de ongeveer 320 katholieke inwoners van De Heen een huis-aan-huis collecte gehouden. Uit de opbrengst bleek dat de mensen hier zeer veel voor over hadden: 1910 gulden. In april 1837 startte de bouw van een kapel, die op 5 december van dat jaar werd ingewijd door Mgr. van Hooydonk, bisschop van Breda. De kerkdiensten werden verzorgd door een kapelaan van de parochie in Steenberg.

De bewoners van De Heen hadden zelf het initiatief genomen tot de bouw, zelf de bouwkosten op zich genomen en zelf de aankleding betaald. Tevens richtten zij broederschappen op. Uit alles bleek dat De Heen klaar was voor een eigen Rooms-katholieke parochie. In 1847 was dit een feit. Mgr. Joannes van Hooydonk verthief de kapel tot parochiekerk en wijdde hij de parochie toe aan Maria die ten hemel is opgenomen. Zo is de parochie Onze Lieve Vrouw ten Hemelopneming gaan heten.

De eerste pastoor, Caspar Floren, begon op 1 juli 1847. Een pastorie had hij nog niet tot zijn beschikking, want die moest nog gebouwd worden. Hij woonde zo lang op kamers bij een parochiaan. Pastoor Floren stak veel tijd in het geestelijk en materieel welzijn van de parochie. Zo richtte hij onder andere de broederschap van het Geestelijk Verbond op. Deze diende godslastering en het vloeken tegen te gaan.

In 1854 werd het orgel aangeschaft. Het orgel staat nog steeds in de huidige kerk, maar wordt al jaren niet meer gebruikt. Het verkeert in zeer slechte staat, maar de parochie heeft geen geld voor een restauratie.

In 1865 werd een stuk grond gekocht om een begraafplaats aan te leggen. Deze begraafplaats bestaat nog steeds en is in al die jaren nauwelijks veranderd. In 1874 werd op het kerkhof een lijkenhuisje gebouwd en ook dit staat er nog.

Tot zijn dood in 1879 bleef Floren aan als pastoor van De Heen. Hij overleed op 78-jarige leeftijd.

In 1884 werd besloten tot de bouw van een nieuwe kerk. De kapel was te klein geworden. Architect Piet van Genck uit Leur ontwierp de kerk, die op 10 maart 1885 door de deken van Steenberg werd ingezegend. Bijna 45 jaar later, in februari 1929, zou bisschop Hopmans naar De Heen komen om de kerk te consacreran. Dat was nog steeds niet gebeurd.

In 1950 werd pastoor Vermeulen de geestelijk leider in De Heen. Al tijden bestond het plan om de kerk te vergroten en de nieuwe pastoor maakte er direct werk van. In het najaar van 1951 werd gestart met het aanpassen van het priesterkoor, de sacristie en bij-sacristie, en er werd een kinderkapel gebouwd. Tevens werden nieuwe glas-in-lood ramen gezet en kwam er een nieuw altaar. Op het altaar werden zes nieuwe kandelaars geplaatst.

In 1955 trok een beeld van O.L. Vrouw van Fatima langs de plaat-

sen van West-Brabant. Het beeld deed ook De Heen aan. Op 1 oktober kwam het aan bij het Beneden Sas en van daar droegen parochianen het naar de kerk. Bij deze processie waren vrijwel alle parochianen aanwezig. Drie dagen bleef het beeld in De Heen, waarop het naar een volgende plaats vertrok. Ter herinnering aan deze dagen en als dank voor het behoud van het dorp bij de watersnoodramp werd achter in de kerk een Mariakapel gebouwd.

De ingrijpende veranderingen in geloofsbeleving gedurende de jaren '60 van de vorige eeuw vonden ook hun weerslag op het interieur van de kerk. Het 'nieuwe altaar' werd afgebroken, beelden, kruiswegstaties en preekstoel werden opgeruimd en de communiebanken verdwenen. Het altaar werd in kleinere vorm zo opgebouwd, dat de priester met de rug naar het tabernakel en met het zicht op de kerkgangers de Heilige Mis kon vieren.

De laatste pastoor van de parochie was pastoor J.C.W. Wijnen. In een paar jaar tijd liep het aantal kerkbezoekers in De Heen terug van 78,1%

In een paar jaar tijd liep het aantal kerkbezoekers in De Heen terug van 78,1% in 1968 tot 53,9% in 1972

in 1968 tot 53,9% in 1972. Later liep het nog verder terug. Niet alleen verminderde het aantal gelovigen, maar ook het aantal beschikbare priesters. In 1973 nam pastoor Wijnen om gezondheidsredenen afscheid. Daarna bleef de pastorie onbewoond en werd verkocht. In 1977 werd de kerk, met uitzondering van het plafond, geheel geschilderd. Vervolgens ontbrak het geld voor gedegen onderhoud. Tijdens een storm in 1990 waaide de bijna complete toren van de kerk. Om de toren te herstellen, moest deze worden gedemonteerd om later weer op zijn plaats terug te worden gezet. Een paar jaar later moest bijna het gehele dak vervangen worden. De kosten daarvan bedroegen meer dan 100.000 euro. Een anonieme gever nam een groot deel van dit bedrag voor zijn of haar rekening.

De parochie verloor haar zelfstandigheid en op 8 november 2014, na de viering van 17.00 uur, werd de kerk O.L.V. ten Hemelopneming gesloten. Het pastoraal team is deze viering samen met Vicaris Paul Verbeek voorgegaan. De kerk is gekocht door een particulier die hem wil bestemmen voor sociale activiteiten.

Glas in lood in de Maria kapel | © Mark Koenraadt

Het interieur van de Corneliuskerk in Welberg. De foto dateert van vóór de Tweede Wereldoorlog | © Arohief Fam, van Broekhoven

Consecratie van de kerk door Mgr. Petrus Hopmans op 16 oktober 1928 | © archief Ad van de Par

Processie voor de inwijding van het kapelletje aan de Hoogstraat in 1933 | © archief Ad van de Par

WELBERG: VAN SCHUURKERK TOT PAROCHIE VAN DE HEILIGE CORNELIUS

DE EERSTE KATHOLIEKE EREDIENST in Steenberg en in Welberg was de Eredienst in Welberg. Deze werd in Welberg in 1707 gehouden in een huis van Welberg. Later zou een schuurkerk door pastoor Kerckers in gebruik worden genomen. Zelf woonde hij in een huisje op Welberg, vlak bij de schuurkerk. In 1707 zou deze schuurkerk plaatsmaken voor een grotere stenen schuurkerk in de Vleeshouwerstraat, nu Kleine Kerkstraat. De inwoners van Welberg moesten weer kerken in Steenberg.

Tot in het begin van de twintigste eeuw kon men op Welberg nauwelijks van dorpsvorming spreken. Deze ontwikkelde zich pas na de stichting van een eigen kerk.

Drie bewoners van Welberg gingen in 1927 op audiëntie bij de bisschop van Breda, Petrus Hopmans. Piet Adriaansen, Woutje Raaymakers en Kees Bakx hadden hun zondagse pak aantrokken en werden door de bisschop hartelijk ontvangen. Met veel argumenten bepleitten zij de wens voor de Welberg om een eigen parochie en kerk te krijgen. Zij benadrukten de lange voettocht die de oudjes uit de Welberg door weer en wind moesten maken om in Steenberg de mis te kunnen bijwonen. De bisschop beloofde om erover na te denken, maar hij had al zo zijn plannen. Op 24 oktober 1927 verzocht hij Adrianus Ermen, kapelaan in Oosterhout, bouwpastoor te worden in de nieuwe parochie op

Ansiichtkaart Corneliuskerk | © archief Ad van de Par

Welberg. Kapelaan Ermen moest er een tijdje over nadenken en besloot deze zware taak op zich te nemen. De drie mannen die het verzoek hadden gedaan, werden door bisschop Hopmans gestrikt als kerkmeesters.

Het hele bisdom Breda moest voor de bouw van de nieuwe kerk een bijdrage leveren. Om het nodige geld bij elkaar te brengen werd op 15 november 1927 een collecte uitgeschreven.

In een brief deelde de bisschop dit mede aan de deken van Steenberg en de pastoor van Kruisland. Daarin werden heel nauwkeurig de grenzen van de nieuwe parochie vastgelegd. De nieuwe parochie kreeg

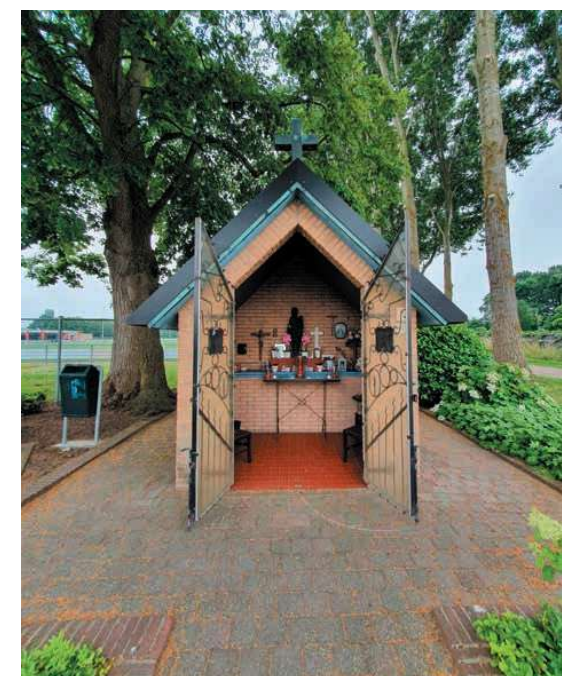
de volle steun vanuit Steenberg. Het kerkbestuur van Steenberg stelde grote bedragen beschikbaar om de kerk te kunnen realiseren.

Op 16 oktober 1928 werd de nieuwe kerk door de bisschop geconsecreerd. De parochie kreeg als patroonheilige Sint Cornelius en telde in 1928 ongeveer 1600 leden.

Het ontwerp van de kerk en bijhorende pastorie was van de gebroeders Oomen uit Oosterhout.

Pastoor Ermen was niet alleen de drijvende kracht achter de bouw van de kerk, onder zijn leiding groeide ook een sterke Maria-devotie. Tevens was hij de drijvende kracht achter de verering van Janske Gorissen. Na een korte onderbreking in de oorlog zou hij tot 1 april 1962 pastoor blijven. Tot zijn dood op 11 januari 1972 woonde hij in Welberg.

De voettocht door weer en wind naar de kerk in Steenberg was voor de oudjes van Welberg te zwaar

Het kapelletje aan de Hoogstraat | © Mark Koendradt

Schilderij van 'Moederkerk van Welberg', 1937 | © Collectie Biedom depot Bergen op Zoom

WELBERG: JANSKE EN O.L. VROUW VAN WELBERG

JANSKE GORISSEN werd op 15 september 1906 geboren als jongste in het gezin van Toon Gorissen uit Steenberg en Adriana van Welzel uit Nieuw-Vossemeer. Ze was een ziekelijk kind. Waarschijnlijk leed ze aan tuberculose. Op vijftienjarige leeftijd ging ze als dienstmeisje werken bij de familie Bakx van schoenenwinkel 'Het Schouwke', op de Markt in Steenberg. Daar bleef zij maar kort. Na Kerstmis 1925 liet haar gezondheid verder werken niet meer toe. Ze werd bedlegerig.

Kort na de inwijding van de kerk in 1928 vonden er op Welberg wonderbaarlijke gebeurtenissen plaats. Janske was zoals gezegd bedlegerig. Kapelaan Oomen uit Steenberg bezocht haar regelmatig. In het najaar van 1929 vertelde Janske hem dat zij de duivel had gezien en gehoord. Op haar laken had de duivel afdrucken van zijn bokkenpoten achtergelaten. Een afdruk was nog goed te zien. Hoewel de kapelaan bij het verhaal zijn bedenkingen had, meende hij het aan pastoor Ermen te moeten vertellen. Deze twijfelde minder en bezocht Janske vervolgens vaker. Hij liet haar vertellen over de bijzondere voorvallen die in en rond haar bed schenen te gebeuren. Hij noteerde alles in zijn aantekeningboekje. In mei 1930 beschreef hij een wonderbaarlijke genezing. De 'bloedtranen' die Janske vanaf mei 1932, voornamelijk op de vrijdagen, vertoonde maakten grote indruk. Enkele jaren later, eind 1934, open-

Janske op bed met haar engelsboovarder Solemnis | © Wijnand Gerardus / Stedelijk Museum Brada

baarden zich de stigmata van Christus. Naast deze wonderbaarlijke lichamelijke tekenen aan het lichaam ontving Janske boodschappen en mededelingen van de engel Solemnis. Deze onbekende engel werd soms vergezeld door Gabriël, de aartsengel die Maria de 'Blijde boodschap' van haar zwangerschap verkondigde. Van de engel Solemnis had men nog nooit gehoord. Deze engel zou Janske hebben gezegd dat er op de zolder van de pastorie een vergeten Mariabeeld stond. Pastoor Ermen gaf koster Louis van Broekhoven opdracht om het beeld te zoeken. Het werd gevonden en kreeg een prominente plaats in de kerk.

De verhalen over Janske stopten niet bij de gemeentegrens van Steenberg. Pastoor Ermen vertelde zijn ervaringen aan veel van zijn collega's. Hij was er stellig van overtuigd dat Janske Gorissen een uitverkorene van Maria was. Waarom zou Maria niet op de Welberg verschijnen, als ze dat ook deed in Lourdes en Banneux? Plaatselijke middenstanders sloten zich hier graag bij aan. Zij zagen een omzet in kaarsen, beeldjes en allerlei andere devotionalia voor zich. Er werden plannen gemaakt om op Welberg een pelgrimshotel te bouwen.

Op menig seminarie werden conferenties gehouden over Janske, haar lichamelijke wondertekenen en haar visioenen. Janske meende een bijzondere roeping te hebben voor de priesters. Vaak bekritiseerde zij hun houding, gedrag en preken. In haar ogen gaven zij niet altijd het juiste 'vrome' voorbeeld en waren ze te werelds.

Enige tijd later kreeg het 'bruidje van Jezus', zoals ze genoemd wens- te te worden, weer een visioen van de engel Solemnis. Op de zolder van de pastorie, bij de zevende legger van links tussen de pannen, zou een oud kerkboek verstopt zijn met daarin een prentje met de beeltenis van de H. Maagd Maria. Jaan, zus van Janske en dienstbode van de pastoor, vond het kerkboek met het prentje. De pastoor bestelde er bij de drukker in Steenberg direct vijfduizend afdrucken van. In korte tijd waren deze uitverkocht.

Het prentje diende tot voorbeeld voor een schilderij van Maria. Wijnand Geraedts uit Swalmen kreeg de opdracht er een mooi schilderij van te maken. Kapelaan Witlox en bisschop Lemmens zagen erop toe dat het schilderij in overeenstemming was met de wensen van Janske. In 1940 kreeg het een vooraanstaande plaats in de kerk. De pelgrims, die vanaf 1936 in grote aantallen naar Welberg ter bedevaart gingen, kusten

Janske, het bruidje van Jezus, met op haar handen de stigmata

het schilderij. Zij kwamen met bussen uit Brabant, Holland en vooral Limburg. Onder hen bevonden zich naar verhouding veel priesters en andere religieuzen.

Bij verschillende plechtigheden zat Janske op een bijzondere plaats vooraan in de kerk. Tijdens het zaterdagse lof werden er speciaal voor haar plechtigheden georganiseerd. Zo werden er door pastoor Ermen zelfgemaakte Mariagedichten gezongen. Deze waren van muziek voorzien door de destijds bekende radioartiest Alex van Wayenburg. Bij een dergelijke viering waren soms wel 1500 pelgrims aanwezig.

De bloeiperiode van de bedevaart lag tussen 1936 en het einde van de tweede wereldoorlog in 1945. Daarna liep de verering terug en bloedde geheel dood na 1951. Daar lagen meerdere oorzaken aan ten grondslag.

In 1951 werd een – door het Vaticaan gedecteerd – onderzoek naar de gebeurtenissen verricht. De onderzoekscommissie concludeerde dat er van een bovennatuurlijk karakter geen sprake was. Overdreven devotie, gevoed door lichtgelovigheid en valse mystiek, had geleid tot ongewenste taferelen rond de zieneres. De bisschop van Breda besloot dat er abrupt een einde aan de verering moest komen. Pastoor Ermen legde zich hierbij neer. Janske moest Welberg verlaten en leefde vanaf 1953 'in ballingschap' in een huis in Wouw.

Naast dit officiële kerkelijke standpunt ontstond er op Welberg en in Steenberg irritatie over het gedrag van Janske. Niet alleen haar te 'rijke' voorkomen, zo droeg zij bijvoorbeeld een dure bontmantel, was vele inwoners van Welberg een doorn in het oog, maar ook haar macht en gezag. Janske bepaalde in toenemende mate het wel en wee in

Pastoor Adriaan Ermen

het kerkdorp. Moest er bijvoorbeeld een nieuwe onderwijzer benoemd worden, dan werd zij via pastoor Ermen geraadpleegd over de juiste keuze van de kandidaat.

Janske overleed in 1960 in Wouw. De verdeeldheid binnen de gemeenschap van Welberg en Steenberg over Janske duurde voort. Voor enkele groepen gelovigen bleef zij een bron van inspiratie. Zij hebben er lang naar gestreefd om Janske heilig te laten verklaren.

Deze bewonderaars kwamen nog lang naar Welberg. Op haar graf werden nog jarenlang bloemen gelegd. Haar verhaal blijft actueel. In 2019 heeft Heemkundige Kring 'De Steenen Kamer' uit Steenberg bij de kapel van Janske in de Hoogstraat een informatiebord over haar geplaatst.

Aan het eind van de twintigste eeuw stopte de bloeitijd van het Rijke Roomse Leven. De hoge lasten van de mooie en bijzondere kerkgebouwen drukten steeds zwaarder op de schouders van de krimpende groep gelovigen. Er ontstond een groeiend tekort aan priesters. Veel parochies waren gedwongen om samen verder te gaan. De Corneliuskerk behoort sinds 2009 tot de Sint Annaparochie, de nog enige parochie in de gemeente Steenberg. Het bestuur van deze parochie moest besluiten tot het afstoten van drie kerkgebouwen, waaronder ook de kerk van de Corneliusparochie. Op 15 november 2014 werd hier de laatste liturgische dienst gevierd.

Welberg leek korte tijd de uitverkoren plek op aarde